

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	43
'Aho	Pulelulu, 9 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaosi Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika

& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 43/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 09 'Okatopa, 2024
Taimi: 10:00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Fika 04	:	KOMITI KAKATO:	
		4.1	Lao Fakaangaanga:
		4.1.1	Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024
		4.1.2	Lipooti Fika 5/2024 :Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 18/2023 Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi 2023
		4.1.3	Lipooti Fika 6/2024: Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2024
		4.1.4	Lipooti Fika 7/2024 : Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 3/2024Lao Fakaanganga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024
		4.2	Lipooti 'Atita:
		4.2.1	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
		4.2.2	Lipooti 'Atita 'o e Ola: Tokangēkina 'o e Veve ('Aokosi 2024)
		4.3	Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u
		4.3.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
		4.3.2	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023

			4.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
			4.3.4	Komisoni Fili 2023
			4.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
			4.3.6	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
			4.3.7	Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)
			4.3.8	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
			4.3.9	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
			4.3.10	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
			4.3.11	Lipooti Aofangatuku - Tonga: Ngaahi Me'afua kuo Fokotu'u Mai Ma'ae Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominueli
			4.3.12	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
		4.4	Lipooti 'A'ahi:	
			4.4.1	Tongatapu 2
			4.4.2	Tongatapu 4
			4.4.3	Tongatapu 5

			4.4.4	Tongatapu 8
		4.5	Lipooti Komiti:	
			4.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
			4.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited)
			4.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
		4.6	Lipooti Folau:	

			4.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunion Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (Inter-Parliamentary Union)
			4.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe		
Fika 06	:	Kelesi		

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Falé	8
Poaki	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	9
Tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu lāunga’i Palēmiá ‘a Tongatapu 7	9
Me’a ‘a e Sea Komiti Kakató	9
Fokotu’u ‘Eua 11 ke lau Tefito’i Laó	11
Fakama’ala’ala Lao Fakaangaanga Fika 1/2024	11
Fakamahino Palēmiá malava pē liliu ki he Konisitūtoné/Laó ka ‘oku mahu’inga ke fou he founa ngāué	15
Fokotu’u Palēmiá ke tuku mai ha faingamālie fakahoko ‘enau ngāue ki he Laó	18
Tokanga Tongatapu 5 ‘ikai ha Lipooti Kautaha Lulutai ‘e fakahū ki Fale Aleá	22
Fakamahino’i Pule’anga ‘oku ‘ikai ko ha <i>public enterprise</i> e Lulutai	27
Kupu 6 e Lao Ngaahi Pisinisi e Pule’anga.....	27
Fehu’ia Tongatapu 7 & tali mei he Pule’anga ko e pisinisi ‘a hai e Lulutai	28
Taumu’a ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga	29
Tokanga ‘Eua 11 mahu’inga e monomono ki he kupu (1) (a)	32
Tokanga ki he tukuaki’i mamafa ‘oku fai ki he Pule’anga mo e kau taki.....	37
Kole fakamolemole ‘Eua 11 ‘ikai taumu’a ‘ene fakamalanga ko e tukuhifo ko e fakatātā pe.....	40
Tui Nōpele ‘Eua kapau to’o mafai Minisita he Kapineta ko ē maumau’i ia fa’unga e fonua	41
Hoha’a Tongatapu 4 palopalema misini fufulu me’akai e Pule’anga	45
Tokanga Tongatapu 7 ki he fa’ifa’iteliha Pule’anga he pa’anga tukuhau kakai pea taliui mai ki Fale Alea	46
Fakahā Palēmia ‘oku ‘atita’i ngāue Pule’anga pe ‘oku fakahoko fakatatau ki he Lao	49
Taukave Tongatapu 5 ko e pa’anga kotoa ke fakamoleki ‘e he Pule’anga kuopau ke tomu’a tali mei Fale Alea	51
Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e pa’anga patiseti pe ‘oku pau ke tali ‘e he Fale Alea.....	51
Fehu’ia Tongatapu 7 e 30 miliona ‘i he Patiseti na’e fakahū atu ki he Pangike <i>TDB</i>	52
Tali Minisita Pa’anga ‘ikai ha’ane ‘ilo ki he 30 miliona ‘ohake Tongatapu 7.....	52
Fakatokanga ki Tongatapu 7 ka ‘omai ha ngaahi fika ki Fale Alea kuopau ke ‘omai mo ha fakamo’oni	53
Tukuaki’i Tongatapu 7 ‘oku kau Pule’anga he Pule’anga loi lahi ‘i Fale Alea.....	53
Tokanga Palēmia ‘oku faka’atā pe ‘Eiki Sea Tongatapu 7 ke fa’iteliha ‘i Fale Alea	53

Fokotu’u Tongatapu 7 fetu’utaki ‘Eiki Sea Fale’i hono mafai ki he <i>TDB</i> ke ‘omai mei ai fakamo’oni.	54
Tu’utu’uni ‘Eiki Sea fakamālōloo’i fakataimi ‘aho 2 Tongatapu 7 mei Fale Alea.....	56
Tokanga ‘Eua 11 ki he palopalema e fefolau’aki vakapuna mo e Kautaha Vakapuna Lulutai.....	56
Kole ke mai tali mahino Pule’anga ki he tu’unga ‘i ai vakapuna Kautaha Lulutai & palopalema he fefolau’aki.....	57
Tali mei he Pule’anga ki he tu’unga ‘i ai ngaahi vakapuna Lulutai.....	57
Fehu’ia palopalema fekau’aki mo e me’angāue fufulu me’akai ke tokoni ki he kau ngoue	58
Tokanga ki he uesia kau ngoue he palopalema misini fufulu & misini faka’ahu	59
Fehu’ia Tongatapu 10 nō mai vakapuna mei Nu’usila ke tokoni he fefononga’aki vakapuna	59
Fehu’ia ‘uhinga ki he tu’u ‘a e vakapuna Kautaha Lulutai	59
Tali Palēmia taimi pe fiema’u ke ngaahi vakapuna kuopau ke fakahoko ia.....	60
Me’a e Sea.....	60
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2024.....	61
Fokotu’u Pule’anga ke ngāue fakataha Tongatapu mo e Komiti Lao pehe ki he Komiti Lao Pule’anga ke fakataha’i Lao Taautaha.....	61
‘Ikai tui Nōpele ‘Eua ke ‘ave Lao Taautaha Tongatapu 5 ki he Komiti Lao Pule’anga.....	62
Faka’amu Pule’anga ki ha fengāue’aki fakataha mo e Komiti Lao Pule’anga kae ‘ikai ko e ‘ave Lao Taautaha ke nau sivi	63
Fehu’ia Tongatapu 5 ‘a e kakano e Lao hano ‘oatu fakataha’i mo e Lao Pule’anga & taimi kakato ki ai ngāue	66
Tui Pule’anga ngalingali ko e Falaita mau ai ngaahi fakatonutonu ki he Kapineta & toki ‘ave ki he Komiti Lao	67
Fehu’ia ‘Eua 11 ‘uhinga ka ‘ave ai ngāue Komiti Lao ke fai mei ha feitu’u kehe	68
Fokotu’u Tongatapu 5 toloi alea’i ‘ene Lao Taautaha kae ngāue Pule’anga pea toki ‘omai ke hoko atu ki ai ngāue Fale Alea.....	71
Fokotu’u ke toki fakahū mai Lao Taautaha Tongatapu 5 ‘i Novema	71
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Lahi 2023	71
Tokanga Tongatapu 4 maumau Kupu 99 Konisitūtone he fo’i Lao Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga.....	72
Taukave Pule’anga ne ‘i ai fale’i ‘Ateni Seniale ‘i he Lipooti Komiti Lao.....	74
Fokotu’u na’a ‘oku lelei ‘omai ha fale’i tau’atāina fekau’aki mo e ngaahi totonu fakakonisitūtone	75
Tokanga Ha’apai 12 ki he Konisitūtone mo e totonu ‘a e kakai.....	76
Tui ‘Eua 11 mahalo ‘oku kei fiema’u ke fai ha talatalanoa’i ‘a e Lao ko eni.....	77
Kelesi	81

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 09 ‘Okatopa 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Malo ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata ‘aki e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Pulelulu 9 ‘Okatopa 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. ...

<005>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafofonga, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku, Tevita Fatafehi Puloka, Dulcie Elaine Tei, Mo’ale Finau, Veivosa Taka.

Poaki

‘Eiki Sea ngata’anga ē tali ui ‘oku ‘i ai e poaki ‘oku ma’u heni. Poaki folau e ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, poaki me’a tōmui mai e His Serene Highness Pilinisi

Kalaniavalu Fotofili, poaki tōmui mo Mateni Tapueluelu, poaki mai he ‘aho ni ‘a Johnny Grattan Vaea Taione, poaki tōmui Kapelieli Lanumata, kei hoko atu e poaki tengetange ‘a Vātau Mefi Hui. Sea ko e Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i heni he taimi ni. Malo ‘aupito.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ena ‘oku hā atu pē kakato ‘i he Komiti Kakato ‘a ia ‘oku ‘osi fakahokohoko atu pē. Kamata e ngaahi Lao Fakaangaanga pea hoko hake ki he Lipooti ‘Atita, toki muimui hake e ngaahi Fakamatala Lipooti Fakata’u pehē foki ki he ngaahi Lipooti ‘A’ahi kuo a’u mai. Toki faka’osi atu ki he ngaahi lipooti e ‘ū komiti kehe pehē foki ki he ngaahi lipooti folau. ‘I ai e ni’ihi ‘ia moutolu na’a mou kole taimi makehe mai he pongipongi ni te u toki vakai’i ‘i he 2:00 pē faka’atā atu koe’uhí ko ‘etau ngāue ‘oku ‘i he Komiti Kakato.

Tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu lāunga’i Palēmiá ‘a Tongatapu 7

Kae kimu’a pea u liliu ki he Komiti Kakato ko u fie fakamanatu atu pē Hou’eiki na’e ‘i ai ‘a e lāunga e ‘Eiki Palēmia ‘o fekau’aki pea mo e ‘ulungaanga e Tongatapu 7 ‘aneafi. ‘A ia na’e ta’omia pē ‘ia au ke u tukuhifo ki he Komiti Felāve’i mo e Lāunga. ‘A ia te u fakapapau’i ‘i he ‘aho ni tukuhifo ki he Komiti *Privilege* toki fai ha’anau ngāue ki ai fakatatau ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Kole atu Hou’eiki ke tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Me’a ‘a e Sea Komiti Kakató

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie, tapu ki he ‘Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Fonua, kau Fakafofonga e Kakai kae ‘uma’ā e kakai ‘oku nau me’a mai he, he ope kae ‘uma’ā e kau ngāue. Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa ē he ko u, ko u lave’i pē ‘oku vave e taimi ‘i ai mo e ni’ihi ‘e folau pea ko u tui ko e folau e ki’i mālōlō e Fale ni ‘i he anga pē ia ‘eku vakai ka tau hoko atu mu’a ‘a e feme’a’aki Hou’eiki. Ka ‘oku ‘i ai pē ha me’a ‘oku fakavavevave hangē ko e me’a na’e ‘ohake ‘i Fale Alea, kau Fakafofonga ‘oku lava pē ia ‘o tau liliu ki ai. He ē.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke u ki’i fehu’i atu pē ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki. ‘Oku fai e folau ia pea ‘oku te’eki ke mau lave’i ‘e mautolu ha me’a pehē pē ‘oku, ko e me’a pē ‘oku mau ‘ilo’i ‘oku lele kakato e mähina ni ki he ‘aho 31 ko ē ‘o ‘Okatopa. Ka ‘oku ‘ikai ke ai ha me’a ia ‘oku talamai ‘oku ‘oku tau tu’u ko e fai ha ngaahi folau.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ke ki’i fakama’ala’ala mai ange ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, me’a ‘aki pē ia e me’a ko ena ‘oku ke ma’u he taimi ni ‘ikai ‘oku ‘ikai ke ai ha folau ia. ...

Taimi: 1010-1015

Taniela Fusimālohi: ... 'Ikai ko 'eku 'uhinga foki 'eku fehu'i kapau ko ena 'oku ke 'ilo ha fakamatala pea ke vahevahe mai mu'a he koe'uhí 'oku ne uesia lahi.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke 'osi mea'i lelei pē 'e he Feitu'u na 'a e 'ū me'a ko ia.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai 'oku te'eki ai ke u hanga 'e au ia 'o lave'i ha me'a.

Sea Komiti Kakato: Sai pē kae toki fakahoko atu 'anai ka tau hoko atu ē.

Taniela Fusimālohi: Ka koe'uhí Sea he 'oku, 'e uesia 'a 'etau palani ke lele hangē ko e me'a ko ē nau fakamalanga ki ai 'aneafi.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni atu.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai e ngaahi ...

Lord Tu'iha'angana: He 'oku mole e taimi he, mo feme'a'aki. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti. Mālō ko ena 'oku ke me'a atu 'aki ka 'oku mahino pē e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Fale Alea 'oku 'i he Komiti 'Asenita. Pea na'e fai e feme'a'aki e Komiti 'Asenita 'aneafi ki he ngaahi, ki he 'etau ngāue ki he hoko atu ko eni. Hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'Eua 'oku ai foki 'etau *calendar* na'e 'osi tali. Pea na'e toe fai e fakataha ko eni 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi fatongia kehekehe pea 'oku kei fai e ngāue ki ai 'a e 'Eiki Sea mo 'ene kau ngāue mahalo 'e fakahū mai 'i he'ene maau ke toki fai ki ai 'a e feme'a'aki ko ia. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu Hou'eiki ē.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e 'uhinga Sea he ko e, ko 'aneafi na'a ku fakamalanga 'o pehē 'oku toe lipooti 'e 10 ia 22/23 ke mai ki heni, toe mo e ngaahi lipooti ko eni ko ē 'o e 23/24 ko e lipooti ia 'e 27. Ko 'eku 'uhinga ia Sea ke fakama'ala'ala mai he 'oku, 'oku ofo 'oku tokanga 'a'aku ia 'i he me'a ko eni koe'uhí he 'oku ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i *point of order* pē ko e me'a foki eni ia 'oku tonu ke 'ai ia 'i Fale Alea ko e 'uhinga he 'oku 'osi tuku mai ho 'asenita 'a'au Sea ke ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē 'Eiki Palēmia pea mo e Fakafofonga 'oku 'i ai pē 'a e mo'oni 'a e Feitu'u na tonu ke 'ohake ia 'i Fale Alea. Me'apango pē ko 'eku lea 'aki 'o hoko ia ko e ki'i me'a ia ke me'a mai 'aki he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai 'oku 'ikai ke hoko ia ko ha ki'i me'a, 'oku hoko ia ko e me'a lahi eni ia ke ke me'a mai 'aki. He 'oku talu 'eku lele mai ki he Fale ko eni mo e ta'ofi 'etau Fale Alea ko e folau, ta'ofi 'etau Fale Alea ko e folau.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: Ta’ofi ‘etau Fale Alea ko e folau.

Sea Komiti Kakato: Sai te u fokotu’u atu ē, tau hoko atu ka tau toki foki ki he Fale Alea ‘o hoko atu e me’a ko ia ē. Pea ke ‘ohake me’a ko ia ‘i Fale Alea ‘a e me’a ko ē nau lave ki ai ē ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku faka’ofa’ofa pē Sea ka ‘oku totonu pē ke fai mo talamai kapau ‘oku ‘i ai ha palani pehē ke fakatonutonu ki ai ‘etau me’a ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘Eua 11. Minisitā ki he ngaahi Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2024. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i Lao Fakaangaanga ena ko e tuku atu pē ‘o kapau ‘oku toe ‘i ai ha feme’a’aki ki ai na’e ‘osi fakahoko atu pē he Fale Alea pea kapau ‘e ‘ikai pea fokotu’u atu ai pē.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke lau Tefito’i Laó

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fokotu’u atu mu’a ke lau e ‘a e Tefito’i Lao ke mahino he ko e me’a eni ia na’e toki ‘osi *raise* hake he uike kuo ‘osi. ‘Oku fai tautolu he lau lipooti ka ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia ‘e he kakai ko ē ‘e uesia ‘e he lao mo e ngaahi me’a pehe ni ko e hā ko ā ‘a e lao ‘oku ‘ai ke tau hanga ‘o liliu. ‘Oku ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu Sea. Ko e ki’i fakatonutonu pē mo e tokoni fakataha pē ki he Fakafofonga ‘a e, ‘a e poini ko ē ‘oku toutou ‘ohake heni ko e ‘ai ke mea’i ‘e he kakai. Sea ko e founga ko ē ‘oku tau maliu mai ki ai Sea mo e fa’unga ‘o e Fale Alea ko eni ko e kau Fakafofonga kitautolu ‘o e Kakai ‘oku fili mai ke tau ōmai ‘o fakafofonga’i honau le’o. Ko e ‘ai ko ē ke tau malanga ki he letiō Sea mo ‘ai e me’a kotoa ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sisitemi ‘i mamani ‘e lava ke pēseti ‘e 100 e me’a kotoa mei he kakai.

Ko e fakatonutonu ia Sea ke tau foki mai ko e me’a ko eni kuo ‘osi lau pea ko ia ko e Fakafofonga ia ‘o e Kakai pea ko kimautolu falala mai e kakai homau vāhenga kiate kimautolu fakafofonga’i. Tukukehe kapau ‘oku ‘ikai ke falala ‘a ‘Eua ia ki he, ki he Fika 11 ‘oku ‘ai ia ke toutou lau e me’a kotoa ...

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo mo me’a hifo ki lalo ē fakamolemole ē. Ka tau hoko atu ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka u hoko atu ‘eku malanga ‘a’aku ia.

Sea Komiti Kakato: Ki’i, ki’i me’a hifo ki lalo fakamolemole ē. Tukuange kia Tongatapu 5 ē koe’uhí he ko e lao ko eni ko e ‘omai ‘e Tongatapu 5. Na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki he lao ko eni ki mu’a atu he ē.

Fakama’ala’ala Lao Fakaangaanga Fika 1/2024

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Ko ia Sea na’e pehē foki he Palēmia ‘e fakahū mai ‘a e lao ki heni ka ‘oku te’eki ke hū mai ka u fakamālō au ka u fakamalanga atu ai pē au he fo’i lao ko eni Sea.

Sea ko e ‘uhinga e fo’i lao ko eni tefito ke fakakau mai e Lulutai ‘i he Lao ko ē Pisinisi ko ē ‘a e Pule’anga. Ko e lao ko eni, ko e Lao ko eni ki he Pisinisi ‘a e Pule’anga he 2003 nai na’e fakahū mai ai ‘a e lao ko eni, ko hono ‘uhinga ko e ai ha pisinisi ‘a e Pule’anga kuo pau ke fou mai ‘i he lao ko eni koe’uhí ko ia ‘oku ne fokotu’utu’u mai ‘a e founa hono fa’u ‘o e kautaha. Pea ‘ikai ngata ai pau ke ne fokotu’utu’u fakafēfē hono fokotu’u ha Poate pea mo e kau ngāue ...

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Aisake Eke: ... mo e founa ngāue. Pea ‘ikai ngata ai pea mo hono fili mo e kau Talēkita pea ‘ikai ngata ai pea mo ‘ene ngaahi līpooti kuo pau ke ne fa’u. Pea ‘i he’ene pehē foki kuo pau ke ‘omai mo e ngaahi līpooti ke ‘omai ki Fale Alea koe’uhí ke mea’i ‘e he Hou’eikí ‘a e ngāue ko ē ‘oku fai.

Ka ‘i he taimi tatau pe ‘okú ne fakatokanga’i ‘oku ‘i ai e lao ki he Lao Kautahá ka, kuo pau ke, ‘oku fakatefīto pe ia he ngaahi pisinisi taautaha. Ka ko e pisinisi foki ‘a e Pule’angá ia ‘okú ke mea’i ‘Eiki Sea ko e pisinisi ia ‘a e fonuá, kakai ‘o e fonuá. Pea ko e ‘uhinga lahi ia na’e ‘ai ai e Tefito’i Lao ko eni Sea koe’uhí ke ne lava ‘o ‘omai e founa pea mo e fa’unga pea mo e tali ui mo e līpooti koe’uhí ke fakapapau’i pe ‘oku fakahoko e ngāué ‘o fakatatau mo e taumu’a ‘a e ngaahi ngāue langa fonua ‘a e Pule’angá.

Ko ia ai Sea ko e taumu’a e fo’i lao ko eni ka ko ‘ene tu’u mai foki ‘i he taimi ní ko e kautaha vakapuna ko eni ko e Lulutai ko e talu hono fokotu’u ‘ona ia ‘i he 2020. Ko e 2024 eni, ‘oku te’eki pe ke hū mai ia ‘i he lao ko eni Sea. ‘A ia ‘oku kei tu’u ia ‘i tu’a, ‘oku ‘ikai ke tu’u ia ‘i tu’a ‘o ‘ikai hū mai ia ‘i he halanga ko eni ka ko e pa’anga eni ia ‘oku 10 tupu miliona, 21. Kuo ‘osi 21 miliona kuo ‘osi vahe’i meí he pa’anga ‘a e fonuá ni. ‘Okú ‘osi ‘ave ki ai ‘o te’eki ai ke fai, ko e ‘uhinga lahi ia ‘oku te’eki ai ke hū mai ki heni. Koe’uhí kae lava ‘o fou ‘o fakatatau pea mo e lao ko eni ki hono tokangaekina ‘o ha pisinisi. Pea ko e ‘uhinga ia ko u ‘omai ai ‘a e monomono ko eni, monomono ‘e 2, ‘o 3 ‘aki pe ‘a e kongá ‘e taha.

‘I he ‘ene pehē koe’uhí ko e kei tuku ko ē ‘i tu’a ‘a e pa’anga ko eni 21 miliona, ‘a e fonuá. Tukukehe ‘oku ‘i ai mo e ngaahi pa’anga na’e toe tñaki atu ko e tokoni mei muli ki he pisinisi ko eni. Pea ‘uhinga ia ‘oku fai e hoha’a ke fai mo fakahū mai leva pea ko e ‘uhinga ia e ki’i lao fakafo’ituitui ko eni Sea. ‘A ia ko e kupu, ki’i, ko e fokotu’u ko ē ‘i heni ko e kupu 5 ‘o e lao lolotonga ‘o tñaki atu ko ē ki’i kupu 3 si’i fo’ou.

‘A ia ko e fokotu’u ko ē ‘oku fai he ngaahi pisinisi fo’ou kotoa pe ‘a e Pule’angá ‘oku lēsisita ‘i he Lao ‘o e Ngaahi Kautahá, kuo pau ki he Minisitā ‘i he taimi pe ko iá ke ne tñaki atu ‘a e pisinisi fo’ou ‘a e Pule’angá ki he tēpile ki he laó ni. Pea ko e liliu ko iá kuo pau ke ‘oatu ia ‘i he taimi pe ko iá ki he Fale Aleá. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke fakataha ‘a e Fale Aleá ki he fakataha ‘a e Fale Alea ko ē ‘e mu’aki hoko maí hili hono tñaki atu ‘a e pisinisi fo’ou ‘a e Pule’angá ki he laó, ‘a ia ko e kongá ‘uluakí ia.

Ko hono ua leva ia, ‘a ia ko e taumu’a ‘o e kupu ko eni ko ‘ene fakahū pe ha pisinisi e Pule’angá fokotu’u. Vave tahá fai mo fakahū mai leva ke hū mai koe’uhí ke ne nofo malu ‘i he lao ko eni. Ko e fokotu’u pe hono 2 Sea felāve’i ia pea mo e kupu 14. ‘I he kupu 14 ‘oku fakahū atu pe ki’i tñaki atu ki he Kupu A (1) ‘a e founa ko ē ki hono ‘ai ko ē fokotu’u ko ē ‘a e kau,

‘anautolu kau talēkitā. Ko e fokotu’u atu pe koe’uhí ko e tu’u ko ē he taimi ní ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lau pehē ia ‘i he fo’i lao lolotonga.

Na’e tuku pe ia ko e hoko ko e tu’utu’uni ngāue ‘a e Pule’angá ke ne tukuatu ki tu’a. Ko e founga ia na’e ngāue’akí ke talangāue mai ha ni’ihi ‘oku nau fie tukupā, pea ma’u e taukei ke nau ōmai ‘o ngāue’i e Pule’angá ‘i he ngaahi poaté ke nau ‘omai ha’anau tohi. Ka ‘oku fokotu’u ko ení ke ‘omai ia ke hū mai ia ko e kongá ia ‘o e laó he koe’uhí ke lava ‘o fakapapau’i ko hai pe Pule’anga ‘i he taimi ko iá ko e founga ngāue lelei taha pe eni pea pehē ‘oku ‘atā ‘a e faingamālie ki ha taha pe he fonuá ‘oku pole mai ke tokoni ki he ngāue ‘a e Pule’angá.

Ma’u pea mo e taukei ke tohi mai, ‘Eiki Minisitā ko eni ‘okú ne tokanga’i ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’angá. Pea toki mei ai leva ke ne fokotu’utu’u fakatefito ‘i he ngaahi makatu’unga fakaako, ko e hā e, ‘a e ngāue tu’unga fakaako ‘oku ne ma’u. Pea ‘ikai ngata aí ko e hā ‘a e ngaahi fatongia lolotonga ‘okú ne ma’ú. Pea ‘ikai ngata aí ko e hā e taukei ko ē pea mo e mahino ‘oku tukupā maí. Pea ‘oku toki ‘i he ‘Eiki Minisitā ia ke ne fai hono *interview* kinautolu, to’o mei ai ‘a e ngaahi, kinautolu ‘oku nau pehē ‘oku lelei taha ke fakahoko, tokoni ki he ngāue ‘a e Pule’angá pea toki ‘oatu ia ki he Kapinetí ‘o toki aofangatuku ...

<006>

Taimi: 1020-1025

‘Aisake Eke: ... ‘a ia ko e fiema’u ia. Koe’uhi pe ‘a e me’a ko eni he na’e ‘i ai e lāunga. ‘A e ni’ihi he kakai e fonua ‘i hono fili pe ‘ikai toe fai e founga lolotonga kae fili pe ‘e he Pule’anga ia koe’uhi pe ‘oku ‘i ai pe foki e lisi. Ko e talu pe foki e fokotu’u mai e, ‘a e ngāue ko eni ‘oku ta’u kotoa pe ‘oku ai e lisi ‘oku faka, ‘oku ai e ni’ihi ‘oku nau ma’u e taukei. Pea ‘oku ‘alu pe foki e taimi mo ai e ni’ihi kuo ‘oku ‘ikai ke nau kei lava fai e ngāue ko ia ka ‘oku tānaki fo’ou mai pe koe’uhi pe ko e tokoni.

Pea ko e taumu’a pe ia ‘o e fika monomono 14 ko eni koe’uhi ke lava pe ‘o tokoni pehē mai pe founga ngāue ki hé ke lava pe he ‘e ‘Eiki Minisitā ia ‘o fai mei ai e fokotu’utu’u. Ka ‘oku ‘atā ‘a e halanga ki ha taha pe ‘oku fiepole mai . ‘Ikaí ngata pe he’ene pole mai kae tukupā, ha’u ‘o fai e ngāue ko ē koe’uhi ko e langa fonua.

‘A ia ko e Kupu 14 pe pea ko e kupu si’i pea ko e palakalafi 13 pe ko e fakatonutonu ia ki he tēpile. ‘A ia kapau ‘e tali ‘a e fokotu’utu’u ko ē ‘i he Kupu 5 pea fakahū mai ai ‘a e Kautaha Lulutai fika 13 ia ‘i he lao ko ē ‘i he tēpile. Neongo ‘oku lave’i pe ‘e he motu’a ni ia ‘oku ‘i ai e ngaahi kautaha ia ‘i he tēpile ko eni kuo ‘osi mālōlō e ngaahi kautaha ia ko ia. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi kautaha fo’ou te’eki ai ke nau fou mai. Kae mahalo ‘e tuku atu ia ke toki fou mai he me’a ka hoko pea kapau ‘oku mou pehē ke liliu ai leva. Ka ko e ki’i fokotu’u atu ai pe ‘i he Tēpile 13 ke hū mai ā e Lulutai ki loto, māfana pea lele he founga ngāue ko ia Sea, ko e ki’i fokotu’u pe ia Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, ‘Eua 11 me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Tuku pe mu’a ke u tali atu Sea ko e Minisitā ‘oku ou tokanga’i e potungāue ke malanga he ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai, sai ‘aupito Palēmia.

Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea e ma’u faingamālie, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. ‘A ia pe na’e fai e feme’a’aki ai ki mu’a, ‘io na’e ai ‘a e fakakaukau ko eni ke fai e ngāue ko eni ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5. Me’apango pe ‘oku kei fai e ngāue ki ai ko e ‘ai pe ke fakahoko atu pe ka tau toki talanoa tautolu ki he ngaahi fokotu’utu’u mo ‘enau, tau pehē pe mo e ngaahi lelei mo e ngaahi me’a ‘oku tonu ke fai ha sio ki ai.

‘A ia ‘oku ‘omai ‘e Fakafofonga ‘a e *draft amendment* ki he Lao, ki he Kapineti pea ko e faka’amu ia ke hū mai he Falaite. Ko e me’a lahi heni kapau pe te ke mea’i Fakafofonga ‘oku ‘asi ‘i he Lao ‘oku, ko hono tānaki mo hono to’o ‘o ha taha mei he lisi ko ia, pe ko e *schedule* ko ia, fai ‘e he Kapineti *approve* ‘e he Kapineti. Kapau ‘e kalake ‘ohake mu’a ia ko e ‘uhinga pe ke faingofua ange ‘etau *reference* ki ai.

‘A ia ko hono *add* pe ko ha me’a ki he *schedule* ‘oku fai ia he Kapineti, fakatatau ki he taumu’a ko ē *public enterprise*. ‘A ia ko e ‘uhinga ia pau ke nau *make money* mo e alā me’a pehē fakatatau ki he, ‘ai ke ‘ohake hē. Ko ia, ‘a ia ko e, ko e fakakaukau leva he, ‘a e ‘osi ko eni e fai e feme’a’aki ‘e ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga na’a to’o ‘a e ‘u me’a ko ia ki he *regulations*. Ko e ‘uhinga pe ke lava pe ‘o *amend* ha’u pe ha kautaha *amend* mo me’a kae ‘oua toe tuku pe he ke *amend* ‘i he Kapineti.

Ko e me’a ‘e taha ko eni ki he founa ‘a e lesisita, ‘io hangē pe ko ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 5. ‘Oku ‘i ai e lesisita ‘o e kakai ‘oku nau *interested* pe ‘oku nau fili talēkita ‘i ha *public enterprise*. Pea ko e ngāue leva ‘oku fai leva ko hono *define* ko ē pe ko e ha e ngāue ‘oku fiema’u, fakatatau pe ai pea to’o mai leva ‘akinautolu ‘oku nau *meet* ‘a e *criteria* pe ko e *term of reference* ko ē ki he kau talēkita ko ia. ‘A ia ‘oku ‘atā pe ki ha taimi ke ne talamai ‘o, ‘oku ou fie kau atu ki ai pea ke fakakau leva ia ki he *register* ko eni ‘o e *interested applicants* ki he ala hoko ‘i ha, ki ha talēkita ‘o e kau *public enterprises*.

Ko e founa ‘e taha e, ko e me’a pe ‘e taha Sea hangē pe ko ē na’e, ko u tui pe ‘oku fakatokanga’i pe ‘e he Fakafofonga ‘a e konga fakamuimui taha ke me’a atu ‘a e Fale Alea ia ‘o tānaki ha me’a ‘oku ‘ikai ke fou he founa ‘o e Lao. Pea ‘oku hangē ai ‘a eni ko ē ke pehē ke tānaki e vai. Ko e *process* ‘o e Lao foki ‘e Sea ka ko e hangē ko ‘eku lau ko e ngaahi ke, ko e, ‘a ia ko e pisinisi ena ko ē ‘a e, ‘oku ‘alu hifo au ia ki he taimi ko ē ‘oku tānaki ai mo to’o ai. Tahataha hifo ki lalo ‘oku ‘i lalo kātaki. Kae kehe toki kumi atu ‘e ta’ahine kae toki fai atu e talanoa.

Pea ko e me’a pe taha ke fakatokanga’i ange ko e 20 ko ā pe ko e 21 miliona na’e ...

<007>

Taimi: 1025-1030

Eiki Palēmia: ...me’a ki ai e Fakafofongá ko e *value* e *share* ‘a e Pule’anga ‘i he kautaha. Pea ‘oku ‘ikai foki, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e pa’anga ia na’e ‘ave ka ko ‘etau *value* ia ‘etau *share* pea ‘oku ‘ikai ko ha toki me’a pe eni ia na’e talu pe mei he Pule’anga kimu’a ‘a e fengāue’aki ko eni ki he Lulutai.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pe ke fai ha ki’i fakatonutonu he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e Palēmia he Kupu 5. Ko e ‘isiu ko eni na’e ‘osi talanoa’i ia he komiti. ‘Oku mahino pe Kupu 5

ia ‘a e fakangofua ko eni ki he Minisitā ‘i he loto ki ai e Kapineta ke tamate’i pe tānaki atu ha pisinisi ‘a e Pule’anga mei, pe ki he tēpile.

Ka ko e me’a ko ē na’e fakama’ala’ala ko ē he komiti ‘oku ngofua pe ia ki he Fale Alea he ko hono fatongia ia ke ne hanga ‘o monomono pe tamate’i pe tānaki ha me’a ki he lao ‘o e fonua. ‘A ia ko e me’a ia na’e hā mai ‘i he talanoa. Pea ko e ‘uhinga ia ‘o e ‘omai ko ē ‘o e me’a ko eni he ‘oku ‘atā pe ia ‘atā pe ia ki he Fakafofonga ko ē ‘o Tongatapu 5 ke ne fokotu’u mai ki Fale Alea ni ke ne tali ...

Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu ki he fakatonutonu ...

Taniela Fusimālohi: Ke fai e ngāue ko eni ko ē ke tānaki ...

Fakamahino Palēmia malava pē liliu ki he Konisitūtoné/Laó ka ‘oku mahu’inga ke fou he founa ngāué

Eiki Palēmia: Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ‘e lava pe ‘etautolu ‘o fokotu’u mai ke liliu ha kongia e Konisitūtone, ‘e lava pe ‘etautolu ke fokotu’u mai ke liliu ha kongia ha lao, ka ‘oku fou he founa. He ‘ikai ke tau hanga pe ‘o lolotonga pe ‘a e tu’u mai ‘a e founa ke fai’aki pea tau talaange ‘o ‘ikai ke u loto au ki ai te u ‘ai au tānaki ia ‘e au kae ‘ikai ke fou he founa. ‘Oku ‘i ai e *process* ke fou ai he founa kae toki tānaki ha me’a. ‘Oku ‘ikai ke tau pehē ‘etautolu tānaki, tānaki. ‘Oku ‘i ai e founa.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fakatonutonu he ‘oku fou pe ‘a e fokotu’u ‘a Tongatapu 5 ‘i he founa ko e ‘omai ‘a e Lao Fakaangaanga.

Eiki Palēmia: ‘A ia ko e founa fē ia ‘e Fakafofonga? He ko e ‘uhinga ‘oku ‘asi mai hē ke tānaki ē ia ...

Taniela Fusimālohi: Ke fakahū.

Eiki Palēmia: Kae ‘ikai ke fou ia ‘i he *due process* ko ē ‘oku ...

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea, ‘oku fou pe ia he founa.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ki’i fakamolemole pe ‘Eiki Palēmia ē. Ko ‘ene fakatonutonu pe pau pe ke me’a e tokotaha ki lalo kae fai e fakatonutonu ē.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko ‘eku fakatonutonu Sea. ‘Uluaki ‘oku ‘osi tu’u pe he lao ia, ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fē e me’a ‘oku ke fakatonutonu?

Taniela Fusimālohi: Ko e mafai ko ē ‘o e Fale Alea ke ne fakatonutonu ha lao.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tokoni mai kiate au. Ko fē e me’a ko ē ‘oku ke fakatonutonu?

Taniela Fusimālohi: ‘A e lau ko eni ‘i he Kupu 5(2) “ ‘E ngofua ki he Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineta ke tamate’i pe tānaki atu ha pisinisi ‘a e Pule’anga mei, pe ki he tēpile”. ‘Oku mahino ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku ‘i ai mo e mafai ia ‘o e Fale Alea ‘a eni ‘oku ngāue’aki ‘e Tongatapu 5, ke fokotu’u mai ha Lao Fakaangaanga ke fai ‘a e me’a tatau pe. Kapau ‘oku fakatuotuai mai e Pule’anga ia ke tama, ke ‘ikai ke fakahū pea ‘oku ‘atā ia ki he Fale Alea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tokoni mai ange Minisitā Lao ē, ki’i tokoni ange Minisitā Lao pe ‘oku fepaki ‘a e kupu ko eni.

‘Eiki Palēmia: Tuku mu’a ke u tali atu ‘e au ia ‘e Sea ko e ‘uhinga pē, ke mahino ai pe. Ko e ‘uhinga ko eni ‘a hono fokotu’u atu, he ko ‘ene fo’i tānaki ‘a’ana ko ē kae ‘ikai ke fou ‘i he *process*. Ko e ‘alu ko ē ki he Kapineti pau ke *justify* ko e hā e ‘uhinga? ‘Oku *meet* e ngaahi *criteria* ko ē e lao? ‘O ‘alu leva ai pea toki tali pe ‘e to’o, ‘oleva mu’a ke ‘osi ‘eku, toe ‘eku miniti ‘e taha Fakaafongā.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku feinga pe ke tonu ‘etau talanoa ko e founa faka-*Executive*.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘e faka’osi ‘eku fakatonutonu pe ‘ikai?

Sea Komiti Kakato: Feinga ke tonu ho’omo feme’a’aki.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ki’i, ‘oleva ke ‘osi ‘eku ...

Taniela Fusimālohi: Ko e founa faka-*Executive* ē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Founa ke tonu ho’omo feme’a’aki.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Feinga pe ke ki’i ako’i, ‘e te u ako’i e Feitu’u na ke ke poto he me’a fakahouhou’eiki he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Kae fēfē Palēmia?

Sea Komiti Kakato: Tatau lōua pe naua.

‘Eiki Palēmia: Na’a ku lolotonga fakatonutonu toe ‘eku miniti ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘uhingá he ‘oku, Fakaafongā Fika 7 ‘oku ‘i ai ha me’a ke tokanga ki ai?

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea kae hoko atu mu’a ‘eku fakatonutonu ‘a’aku ke tonu ‘a e talanoa.

‘Eiki Palēmia: ‘E lava pe Sea ke faka’osi ‘eku miniti ‘e taha?

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakaafongā ai pe mou ki’i feme’a’aki lelei he koe’uhí he ‘oku lahi ‘a homou feme’a’aki ‘o uesia ‘etau feme’a’aki koe’uhí ko e ‘ikai ke ke fakatokanga’i ho’o me’a he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Kai kehe Sea ka ko u feinga ke 'oatu e poini he ko e poini eni ia na'e 'ohake ia he komiti. 'Oku mahino e Kupu 5(2) ia ko e founga ia 'e taha ke fai'aki hono fakahū ki he tēpile ha pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e founga leva 'e taha kapau leva 'oku 'ikai ke fai ia 'e he Pule'anga 'oku *failure* e Pule'anga ia ke fai mo fakahū 'oku 'ikai ke ai ha 'uhinga ia ke ta'efakahū ai, pea 'oku 'atā ia ki he *public interest* ki he founga ko eni 'oku tau ngāue'aki 'a eni 'oku ngāue'aki 'e Tongatapu 5. Mai ha Lao Fakaangaanga ke ne hanga 'o fakahū pisinisi 'a e Pule'anga ki he Lao 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai 'oku mahino kiate au 'Eiki Palēmia ka ko u 'oatu pe 'eku fakakaukau mahino kiate au. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē he Fakafofonga 'io 'oku mo'oni 'oku 'asi pe ia he'etau lao, tau Konisitūtone 'oku ngofua ke fa'u 'e ha Mēmipa ha *private* ha Lao Fakafo'ituitui. Pea na'e 'osi fai 'a e feme'a'aki mai ki he Fale ni pea ko e me'a ko ia kapau 'e tali 'e he Fale ni, 'i he mahino ko ē kia au hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai kuo pau ke vakai'i 'e he Kapineti pe 'oku fepaki 'a e me'a ko eni pea mo e lao ko eni. ...

<003>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Palēmia: ... Ko ia Sea ko e founga pē ia ...

Sea Komiti Kakato: Kupu 5(2).

'Eiki Palēmia: Hangē ko ho me'a, hangē ko ho'o me'a ki ai Sea. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē pē ia pehē 'e he Kapineti *oh*, he 'aho ni tau tānaki mai ē tau to'o ē. 'Oku ai 'a e *process* ke sivi'i ai pē 'oku fiema'u pē 'oku fe'unga ke tānaki. 'Oku ai e *process* ke sio pē 'e lava 'o tāpuni'i pē to'o 'a e *public enterprise* ko ia. 'Oku 'ikai ke pehē mai pē ia tānaki, to'o. 'A ia ko 'eku 'uhinga ki ai Sea 'oku ngofua pe taha kotoa pē 'i Fale ni ke ne fa'u ha'ane lao. Ka ko e 'uhinga pē eni ia 'oku tau hanga leva 'etautolu ia 'o *compromise* 'a e *process* pē ko e founga ko ē 'o e ngāue *due diligence* ke lava 'o fai ai 'a e faitu'utu'uni. 'I ha'atau pehē atu kitautolu, tānaki ē ia ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u sai'ia au ia ho'omou me'a 'oku fai. 'Oku 'i ai 'a e founga ngāue.

Kae kehe Sea hangē ko 'eku talaatu, he na'a ku fakahoko atu 'anenai pea na'a ku fakahoko ki he *through you* pē ki Tongatapu 5, 'oku fai e ngāue ki ai pea ko e *draft* 'oku lolotonga, 'a ia mahalo 'e 'omai ki he Kapineti. He na'e fai pē e ngāue ia ke fai ha sio ki he hā e me'a 'e toe ala fakalelei'i, 'ikai ko e 'uhinga pē ko e Lulutai. Fakalelei'i 'i he Lao ko eni ki he Ngaahi Pisinisi mei he ngaahi me'a ko eni 'oku tau sio ki ai mo e ngaahi fokotu'utu'u mo e 'u alā me'a pehē. Ko e 'uhingá pē ia Sea 'a e 'uhinga ko ē ki he fo'i tānaki fakamuimui pea ko e 'uhinga pē ia na'e fai ai 'a e *refer* mo e fai ha sio ki he konga ko ena 'o e 5(2).

Ko e me'a pē 'e taha Sea ko e ko 'etau lao foki 'oku 'ikai ke *retrospective*. 'A ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'e foki kimui. Kapau leva te tau faitu'utu'uni, kautaha kotoa pē 'e fokotu'u 'alu 'o *public enterprise*. He 'ikai ke hū 'otometiki ai 'a e Lulutai ia he ko e 'uhinga 'osi fokotu'u ia. 'Oku 'ikai ke pehē ia 'e toki fokotu'u, 'a ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ko e ngaahi *issue* eni 'oku mau *take into account* pē 'oku fai 'a e sio ki ai ki he me'a pē ko eni na'a ku fakahā pē ki he Sea e Fale Alea pea mo Tongatapu 5 'oku fai e ngāue ki ai. 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia 'oku tau pehē 'oku tau tanu ai ha me'a 'oku lelei na'a e fonua, ka 'oku ai 'a e *process* 'oku

pau ke fai pau ke ‘alu ki he Komiti Lao ‘a e Pule'anga pau ke ha'u ki he Kapinetai ‘o toki ha'u ai ki he Fale ‘eiki ni Sea.

‘A ia ko ‘eku fakahoko atu pē ‘a‘aku ia ki Tongatapu 5 na’a pehē ‘oku ‘ikai ke mau *honour* ‘emau ngāue na’e talaatu te mau fai, ‘oku fai pē ngāue ki ai. Pea ko e faka’amú ia na’a lava ‘o vave mai kae a’u mai ‘a e *draft* ko eni ke fai ha sio ki ai. Ka ko e tuku atu pē Sea ‘a e ki’i fakama'ala'ala ko ia Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e lao foki ko e ‘i loto he ta’u ‘e taha, kapau ‘oku ai ha fokotu’u kautaha ke fakafoki mai ki he Lao ko eni ki he *Public Enterprise*. Tōmui ia, ‘oku ke pehē ko e hā ‘a e me’a te mau fai. Mau tangutu pē mautolu ia ‘o sio pē?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i tokoni atu.

Taniela Fusimālohi: Ko e pa’anga tukuhau ‘oku ‘ave ki he kautaha ko eni?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kole ki he Fakafofonga kātaki mu’a pe ‘e lava ha ki’i tokoni atu ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ngaahi Ngāue Iiki ko e ha ko ā e me’a ‘oku ke kole ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘A ia ko e kole pē ki he Fakafofonga ki’i tokoni mahu’inga pē eni ki ai.

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoni?

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. Sea ko e ki’i tokoni he ‘oku mahino pē mei he feme’a’aki ‘a e laumālie ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e Pule'anga ‘oku nau tali ‘a e fakakaukau, ko e founa. Ko e me’a ‘oku ou manavasi’i ki ai pea ‘oku ou ‘ofeina ‘a Tongatapu 5, na’a faifai ‘oku tau pālōti pea holomui e me’a mahu’inga ko ē ‘oku ne fokotu’u mai makatu’unga ‘i he helekosi ko eni ‘oku fai holo ‘e Tongatapu ‘e ‘Eua 11.

Ka ko e pōini he ‘oku mahu’inga e fokotu’u pea ‘oku tali *in principle* ‘e he Pule'anga ‘e fakahoko ko e halafononga eni ke fakahoko ‘aki. Ka ko e pehē ko ē ke fai mo tau talanoa’i pea pālōti’i, ‘oku ou manavasi’i ai na’a maumau e fokotu’u mahu’inga ko eni Sea ‘a eni ko ē ‘oku ‘omai. He ko e laumālie ‘o e fokotu’u ‘oku mahu’inga pea ‘oku mo’oni pea ‘oku fai e ngāue ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou faka’amu pē 'Eiki Minisitā ka ‘oku ai ha me’a ‘oku mahu’inga pea ‘ai ke mahu’inga. ‘Oua ‘e ‘ai ke mahu’inga ia pea pehē ‘oku maumau ai e malanga ia ‘a e Fakafofonga hē.

Fokotu’u Palēmiá ke tuku mai ha faingamālie fakahoko ‘enau ngāue ki he Lao

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ka u hū atu leva ai ko e ‘uhinga fekau’aki mo e me’a mahu’inga. ‘Io ‘oku mahu’inga ka ‘oku ai e founa ‘oku fai’aki Sea. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku fakahoko

ko ē ki Tongatapu 5, ‘e loto ke ‘ai ke tau pālōti pea tuku ‘aupito ai ‘a e me’a ha ‘ikai ke lava ‘a e fokotu’u ko eni, pē ko ‘ene tuku mai ha faingamālie ke fai ‘emau *process*, Kapineti, *Law Committee* pea ha’u ai ki he Fale Alea ni 'Eiki Sea. Ko e anga ia e fokotu’u pe te ne laumālie lelei pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu’u ē kuo ‘omai mei he Palēmia, ‘e Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu’ú na pehē ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakato pehē ki he, ko e me’a ko ia ‘oku fokotu’u mai ‘e he 'Eiki Palēmia ko u kole atu 'Eiki Palēmia, ko e lelei taha eni ‘oku ou pehē ‘oku tonu ke fai. Ke mea’i pē Sea ...

<004>

Taimi: 1035-1040

'Aisake Eke: ... \$1 kotoa pē ‘oku fakamoleki ‘e he fonuá ni kuo pau kuo ‘i ai hono founa ke ngāue’aki mo tauhi ‘aki. Kau ai, ko e ‘uhinga ia na’e ‘ai ai e lao ko eni ko e ‘i ai pē ha pisinisi ‘a e Pule’angá fai mo hū mai. Ke mea’i pē he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai, ko e talu ē mei he 2020 ‘oku te’eki ke hū mai e Lulutai ia ki heni, te ke pehē te tau nonga pē? Hala’atā!

Ko e taimi kapau na’e, ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘eku fokotu’utu’u heni he na’e taimi ko ē na’e fa’u ai ko ē 2003 e lao ko eni na’a mau kau hono fa’u e lao ko eni. Na’a mau pehē ko e kupu 5(2) ‘i he laumālie ko ‘ene fakahū pē fai mo fakahū mai ai leva e fo’i lao. Ka ko eni foki ‘oku ‘ikai ke hoko pea ko e anga ia e mo’ui tau ō mai leva ‘o toe ‘ai ha ki’i monomono pea ko e me’a ia ‘oku ‘ai ai e monomono ko ē 5(3), ‘ai e taimi ke ‘oua ‘e toe hoko eni. 2020 tali ‘o a’u ki he taimi ni te’eki pē mai ha me’a ‘a e Pule’anga.

Pea ko e faka’amu ia ko ē ko u tui ki he lelei ki he kaha’u te tau ‘osi kitautolu ka ko e hū ko ē ‘a e tolu ko ‘ene lava pē ‘o ai ha pa’anga ‘a e Pule’anga ki ha pisinisi, hū mai ha founa ki loto ke a’u mai e tali ui ki heni. ‘Ilo’i tu’u he taimi ni ‘oku ‘ikai ke tali ui ē ia kia tautolu pea ko e pehē ai te tau tu’u fēfē ai?

Ko u fa’a ‘eke pē kiate au Sea fakamolemole, ke ‘ofa he fonua? ‘Io. Te ke fie totongi tukuhau? ‘Io. Te ke fie totongi ki ha pa’anga ‘a e Pule’anga ki ha langa? ‘Io. Te ke fie totongi ho pa’anga tukuhau ki ha ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke fou mai ia ‘i he lao pē tali ui ki he Fale Alea? Ko ‘eku tali ki ai, ‘ika’i. ‘Ikai ke u fie ‘ai au ha’aku seniti ‘e taha ke u ‘ave ki he Pule’anga ko eni ...

'Eiki Palēmia: Sea kapau pē te u ...

'Aisake Eke: Pea ‘osi pea ‘ikai ke hū mai ia ‘i he halanga ko eni, ‘ika’i.

'Eiki Palēmia: Sea, ke ‘eke pē ki he Fakafofonga ...

'Aisake Eke: Pea ‘oku ou tui ko u fakafofonga’i ‘a e ni’ihi tokolahi.

'Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga pē

'Aisake Eke: ‘Ikai ke mau loto mautolu ...

‘Eiki Palēmia: Ke mahino na’a ne taki hala’i ‘e ia ‘a e ...

‘Aisake Eke: Pea ko u pehē pe ‘e ...

Sea Komiti Kakato: Te ke tali pē me’a ‘oku ...

‘Aisake Eke: ‘Io sai ia sai ‘aupito pē ia.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘uhinga pē eni ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ke fakatoka mai ho’o me’a ‘o pehē ‘oku faihala e Pule’anga ‘i he talu mei he 2020 hono fokotu’u e Lulutai, pē ko ho’o ‘uhinga ‘e lelei ange he ko e faihala ia ‘oku me’a kehe ia he ‘oku ke talamai ‘e koe ‘oku mau kākā. Ka ko e ‘ai pē ke ke fakamahino’i mai ange pē ko e hā ho taumu’a. Pea kapau ko e ‘uhinga ke mau hanga ‘o fakatokanga’i ē na’a lelei ange ai, mahino ‘aupito pē ia hangē pē ko ē na’e me’a atu ‘aki he Minisitā Fefakatau’aki. Ka ko e ‘uhinga pē ia ‘e Sea ke ...

Paula Piveni Piukala: Sea ka u tali atu au e fehu’i ‘a e Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku, ‘ai ‘a’aku ki he Tongatapu 5. Kehe e 5 mei he ...

Paula Piveni Piukala: Ka u tali atu ‘e au ‘a e fehu’i ‘a e ‘Eiki Palēmia. Sea kupu 6 pē Sea Kupu 6. Ko e fakalea eni e Kupu 6 Sea, kapau ‘oku ‘i ai ha pisinisi ‘a e Pule’anga ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tali pē ‘ene fehu’i Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga na’a ke mea’i ho’omou feme’a’aki ko eni ko eni he Fale Alea? Me’a ko ē ‘oku me’a atu ko ē ‘e he Seá kapau leva ‘oku fai mai ha fehu’i ki ha tama ko ē tuku ke ne tali ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea ke toki hoko atu ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhingá ...

Sea Komiti Kakato: Ke feinga’i ange mu’a e tali ‘a 5 ki he me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ko ‘eku tokoni ki he Fakafofonga Tongatapu 5, ke u tali atu he ‘oku ‘i mu’a pē ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: ‘Ia tautolu.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 ...

Paula Piveni Piukala: Tau feinga ke tokoni e maama Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ia nau 'uhinga ki ai Sea Fale Alea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke me'a ki he me'a ko ia, he ko 'eku 'ai pē eni 'oku 'ikai ke ke loto ki ai. 'Ai 'a Tongatapu 5 ke ne tali ange me'a 'a e Palēmia pea ke toki fai leva ho'o tokoni.

Paula Piveni Piukala: He 'oku hā kapau te u tali ...

Sea Komiti Kakato: Ko e fehu'i, ko e tali ko e fehu'i 'oku 'ai ki he Tongatapu 5, me'a hake Tongatapu 5. Maumaú he 'oku 'ikai ke ke kau ai.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Komiti Kakato, 'io ko u tui ko e laumālie lelei pē eni ia. Koe'uhí kuo tau fononga mai he 2003 he lao ko eni pea 'oku tau a'u mai ki he taimi 'oku hoko e ngaahi me'a 2020 'oku tau fakatokanga'i leva ai koe'uhí 'oku mahino 'oku 'i ai e me'a ke monomono. Ko e laumālie pē ia.

Pea 'ikai ngata ai te tau 'osi tautolu ki Fale Alea ni pea tau ō tautolu, ka ko e tu'u ko ē 'a e fika 3 'o ma'u e taimi, si'i ko u pehē 'oku tokoni ia ki he Pule'anga 'i he hoko atu ki he kaha'u. Ko e 'uhinga lahi pē ia he koe'uhí he ko e tu'u he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha tali ui mai 'e taha ia 'a e pa'anga ko ē mo hono fokotu'u e kautaha ko eni 'i he founga tali ui ki ha pa'anga 'oku tānaki 'e he kakai tukuhau pē ko ha founga ki he fonua, 'ika'i tuku ia 'i tu'a. 'Oku 'ikai ke, ko e 'uhinga lahi pē au pea ko u pehē ko e tokoni ia kia kimautolu ka mau ō ...

'Eiki Palēmia: Kātaki pē ...

'Aisake Eke: 'O Minisitā mo e me'a 'oua 'e, 'oua ...

'Eiki Palēmia: Kae ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pē Sea. Ko e fakatonutonu Sea ko e 'uhinga ka ai ha pa'anga 'a e Pule'anga 'oku 'ave ki tu'a 'oku kau ia he *audited account*. Ko e 'akauni 'oku 'atita'i 'e he 'Atita Seniale ha pa'anga 'oku 'alu ki tu'a. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē ki ai 'o pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha *accountability* ki he pa'anga 'oku 'alu ki tu'a, 'oku 'asi ia he 'akauni 'a e Pule'anga ko e hā e me'a 'oku ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga.

Ko e anga pē ki'i fie tokoni atu pē ki hē, ka ko e 'ū me'a ko ē ki he laumālie 'e Fakafofonga tau laumālie tatau pē tautolu hono feinga'i hā e me'a 'e toe lelei ange ai. He kapau 'e, kātaki pē Fakafofonga ka u ki'i a'u atu ai pē. Taha hifo ange ki he kupu 4 ko ā pē ko e 7. Tahataha pē mu'a ki he, ki he *oh* pē ki he 4. 'A ia 'oku 'asi ai ko e ...

<005>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Palēmia: ... pisinisi ko ení ‘oku pau ke ne fakatupu pa’anga, kuo pau ke ‘i ai ‘ene *profit*. ‘A ia ko e me’a ia ko ē na’e fa’a ‘ai ai he ko e taimi lahi ‘oku fokotu’u ha pisinisi, ‘e ‘i ai e fo’i taimi ia ‘oku mei ki’i *built up* ai mo e *grow* ai pea toki lava leva ‘o, hangē pe ‘oku mou mea’í. Lahi e palopalema ko eni ‘a e *expenses* mo e ‘ū alā me’a pehē.

Ko u fakamālō ki Tongatapu 7 he’ene me’a mai pe mei lalō kae tuku pe ā ke ki’i faka’osi atu ē. ‘A ia ko u ‘uhinga ki ai na’e ‘i ai e ‘uhinga ‘i he taimi ko eni e Tongatapu 5 mo me’a na’a nau fa’u atu e laó ke ‘oua ‘e ‘otometiki pe ‘a e ‘alu ‘o lesisita he *company*. He ko e ‘uhingá ko e ‘ū kautaha ko ení ne taumu’a ke nau *profit driven* ‘a e ngaahi pisinisi ko eni ka ‘oku ui ko ē ko e *public enterprise*. Kae ‘ikai ke ngata pe ko e *company but also* ke *add* ki he lisi ko eni ‘o e laó ‘o ‘asi ai ko e *public enterprise*. Ko e anga pe ia ‘o e tānaki atu ki he fokotu’u fakakaukau ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 5, mālō Sea.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea ...

Sea Kakato: Tongatapu 5

Tokanga Tongatapu 5 ‘ikai ha Lipooti Kautaha Lulutaí ‘e fakahū ki Fale Aleá

‘Aisake Eke: Pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakató. Fakamālō pe ki he ‘Eiki Palēmiá ‘a e, ko u tui ‘oku tau laumālie tatau. Ko ‘eku tali pe eni ki he me’a ko ē ki he tali uí. Mo’oni ‘aupito pe ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘oku hū mai ‘i he pa’anga ko ē *public account* ‘a e fakamatala fakata’u ko ē Pule’angá ‘i he feitu’u ko ē ‘oku ‘alu ki ai e pa’anga e Pule’angá, mo’oni ia.

Ka ‘oku tafa’aki, ‘oku tonu foki ke tafa’aki ‘e ua, tafa’aki ‘e taha ko e hū ki tu’á. Ko e tafa’aki hono ua ko e me’a ko ē ‘oku ‘alu ki ai pau ke lipooti mai mo e me’a ‘oku ‘alu ki ai ‘o hū mai ki Fale Aleá ni. Ko e me’a ‘oku ‘ikai ke fai e lipooti ia. Pea ko e ‘uhinga ko ē fai ai fokotu’u tonu ke fou mai heni neongo ‘oku ‘ikai ke hū mai. Na’a tau ‘asi he ‘Esitimetí ko eni kuo ‘osí ‘oku ‘i ai e pa’anga ia na’e ‘omai he *budget support* ‘omai ia ‘e ‘Asitelēlia ‘omai ki he lulu, ke taumu’a ki he Lulutaí ‘omai ki he Pule’angá. ‘Oku ‘ikai ke fa’a hanga ‘e he Pule’angá ia ‘o fakahū ‘i he’enu pa’anga ko ē ‘oku fakahū ‘inasi ko ē ‘i he kautaha vakapuná.

Ko e 21 ko ē ‘oku ‘i ai ko ē he taimi ní ‘oku si’isi’i ia. Pau ke toe tānaki ki ai e ngaahi pa’anga ia ko ení koe’uhí na’e tokoni hangatonu ko e lahi e pa’angá. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki ai ko e pa’anga kotoa pe ‘oku hū mai ia he fakamatala pa’anga fakalukufuá ...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘ikai ke u loto au ia ke fakafekiki mo Tongatapu 5 ko e anga pe ia ‘a e fakatonutonu atu. He ‘oku hangē pe eni ia, ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni Sea. Hangē ko hono ‘omai e seniti ki he Pule’angá ke kumi ‘aki e *generator* ‘a e *Tonga Power*. Ko e ‘ū me’a ko iá ko e anga, founa angamaheni ia e ngāué ke ‘omai meí he, kia nautolu ko ē Pule’anga ‘oku fietokoní pea mau toki fakafou leva ki he feitu’u ko ē ‘oku ‘ave ki ai e tokoní.

‘Oku ‘ikai ke pehē ia ko ha founa fo’ou, mole ke mama’o Sea ko e founa ngāue pe ia. ‘Oku mea’i pe ia ‘e Tongatapu 5 ‘a e ‘omai ‘a e pa’angá ke ‘ave ki ha feitu’u pea ‘uluaki *transfer* mai ki he Pule’angá pea tau toki ‘ave leva ki ai ki he taumu’a na’e ‘omai’aki ‘a e seniti, mālō Sea.

‘Aisake Eke: Mālō Sea faka’osi atu ai pe. Tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakató. Sea mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmiá ‘a e ngaahi, kai kehe tau laumālie taha pe tautolu ko

Tonga. Ko e hā e me'a 'e sai ki Tonga 'i he taimí ni mo e kaha'ú, ko e me'á pe ia. Pea ko e me'a ia 'oku 'uhinga ai ko ē, 'io 'oku tafa'aki 'e ua. 'Omai e fakamatala fakata'u pa'anga ko ē Pule'angá he pa'anga 'oku hū atú koe'uhí ke tau fakatokanga'i mo e me'a 'oku hū hení.

Ka ko e tafa'aki mahu'inga tahá, ko e hā e me'a 'oku ngāue'aki 'a e pa'anga ko iá, ko e hā e me'a 'oku ngāue'akí. Hangē ko ení 'alu ki he Lulutáí pea ko e 'eké, ko fē ha līpooti mo e Lulutáí? 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'oku 'omai ki Fale Aleá ni, ko e me'a ia 'oku molé pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai ai e lao ko ení.

Na'e fai he 2003 koe'uhí ko e hā pe ha'atau ngāue 'oku fai 'omai ia ke tau lava koe'uhí ke ne pule'i kitautolu 'Eiki Sea. Ke mea'i pe ko e mafái ka tau ka ma'u, 'i ai e taimi 'e ni'ihi te tau faingata'a'ia ai. Ka ko e 'uhinga ia ko ē hono fiema'u ke fai mo hū mai, hū mai he halanga 'oku taliuí. Koe'uhí ka tau lava 'o tokangaekina pe 'oku fēfē e ngāué mo tau fetokoni'aki, ko e me'a ia 'oku molé. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai mo hū mai 'a e 5(3) ki heni koe'uhí taimi pe ko ē me'á fai mo hū mai.

Ko e taumu'a e lao ko ení Sea na'e 'ikai ke 'uhinga eni, ke mea'i pe ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi ia 'oku taumu'a tupu. 'Oku 'i ai e ngaahi pisinisi ia 'oku taumu'a lōua, tupu pea 'ikai ke tupu, fakasōsiale, ka 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a 'oku fakasōsiale pe ia.

Ka ko e fo'i poiní, tatau ai pē pe ko e hā e taumu'a 'o e ngāue 'a e Pule'angá, kuo pau ke hū mai, ki he halanga ko eni 'i he founa 'oku pehē 'e he Pule'angá 'oku malu. Pea 'ikai ngata aí tali ui hu mai ki Fale Aleá ni, ko e 'uhinga lahi ia, ha me'a pe. 'A ia he ko e me'á 'oku tau ongo'i ko ē he taimi ní te tau ongo'i pe foki eni tau kaungāhia kātoa pe. Ko tautolu e to'u Fale Alea ko ení kapau te tau longo pe pea ko e me'a 'oku tau fetokoni'aki ai, fai mo hū mai e Lulutáí ki heni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu Sea. ...

<006>

Taimi: 1045-1050

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Kātaki pē 'a e Fakafofonga Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me'a 'oku, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'I he laumālie tatau pe 'e Sea ka 'oku 'ikai ke u toe ke toe faka'amu e motu'a ni ke toe fakafoki 'etau tipeiti. Ke tau fakatokanga'i ange pe mo fakamanatu'i pe he Fale ni ko e kautaha ko eni na'e lesisita 'i he Lao 'o e Ngaahi Kautaha. Pea 'oku lolotonga fakalao pe 'ene tu'u 'ana pea 'oku ai mo e ngaahi tu'utu'uni ia 'a e Lao ko ē 'a e Ngaahi Kautaha ki he kautaha ko eni. Hangē pe ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'oku tali 'e he Pule'anga hangē na'e me'a 'aki 'e he Palēmia ke fakafoki mai. Ke 'oua 'e toe fakafoki ke tau tipeiti he me'a tatau he kei tu'u pe 'a e me'a ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko hoku fatongia he 'ikai ke u ta'ofi 'e au 'a e tipeiti 'e, uehe fakamolemole 'Eiki Minisitā. Fē me'a 'oku ke fakatonutonu 'oku hala he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonu ...

Sea Komiti Kakato: He ‘oku ne me’a mai ‘i he ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e, ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i ‘oleva hifo ‘oleva hifo Minisitā. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5, ko e talu hono lesisita e kautaha ko eni ko e kautaha Pule’anga ‘oku te’eki ke hū mai ha fakamatala pa’anga ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku ‘uhinga ia he ...

Sea Komiti Kakato: Ki he Fale ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E, ko e poini ia Sea he na’e lesisita ia he Lao ‘o e Ngaahi Kautaha pea ‘oku ai e ngaahi tu’utu’uni ia e lao ...

Sea Komiti Kakato: Kapau leva ‘oku lesisita he kautaha, ko e ‘u kautaha eni ‘oku ‘omai ‘enau *annual report* ki heni ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku nau, ‘oku faile ‘a e, ko e Ngaahi Kautaha Lao ‘a e Ngaahi Kautaha ko ē ‘a e Pule’anga, ko e lao ko ē ‘oku lesisita ai. Pea ‘oku ai e ngaahi tu’utu’uni ia he Lao kuo pau ke nau faile ‘enau ngaahi, kātoa ‘enau ngaahi me’a fakamole mo e hā fua ‘o faile ia ki he Lao fakatau ki he Lao e Ngaahi Kautaha. Pea kapau ‘e tukuange mai ha *information* ki ai ‘oku ‘i he Lao ia ko ē ‘a e kautaha ko ia pe te nau tukuange ki tu’a pe ‘ikai. Ko e poini ia Sea. Na’a tau ‘osi tipeiti ki ai hangē ko ‘eku fakamalanga ke ‘oua mu’a te tau toe ‘alu ki ai. Kuo tau ‘osi paasi mai he hala fononga ko ia pea fai e felotoi ke tau ‘unu mai ki he me’a ko ē he taimi ni.

Ka ke ‘ai pe ke fakamanatu’i pe Sea ‘oku ‘ikai ke tu’u tē tē ‘a e kautaha ko eni, ‘oku ‘i ai e makatu’unga fakalao ...

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ki’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku lesisita ...

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ki’i fakatonutonu pe ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Koe’uhi ko e Lao kuo pau ke *disclose* ‘a e ngaahi me’a ko eni ko ē. Ko ‘ene tu’u ko ‘e ē ‘oku ‘ikai ke ha e Lulutai ia he lisi ko ē ngaahi kautaha ko ē ke *disclose* ‘enau ngaahi me’a. ‘Oku mea’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku ai e *website* ki ai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ko eni ...

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e ‘aho ni ...

‘Eiki Palēmia: Pe ko ‘ene feinga’i ke ne mahino’i ‘oku te’eki ke kau e Lulutai ‘i he lisi ko eni e *schedule*, ko e ‘uhinga ia ‘a e ngāue ‘a Tongatapu 5. Ko e hā e fa’ahinga fakatonutonu ‘oku ta’emahino pehē ni Sea ko e ‘uhinga pe ka tau hoko atu e.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko ‘eku ‘uhinga Sea he ko e ‘uhinga ‘etau fakatonutonu he ‘oku ‘osi, ‘oku ‘osi ‘omai e Tō Folofola ki he me’a ko eni, ko e tu’u ko ē he fakapo’uli ...

‘Eiki Palēmia: Tau foki pē ki he Tō Folofolá, Sea te ke hanga mu’a ‘o talamai pe ‘oku ‘asi ‘a e ...

Taniela Fusimālohi: He ‘oku ‘ikai ke ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘i ai ha *schedule* ‘oku ‘asi ai ‘a e ‘u *Public Enterprise* pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘a e Lulutai, ‘oku hala leva ‘ene me’a ‘oku ne me’a ‘aki.

Taniela Fusimālohi: He ‘oku hangē ‘oku fufuu’i ‘a e me’a ko e ‘uhinga ia ‘etau hoha’a he ‘oku hangē ‘oku fufuu’i ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pe Fakafofonga e. ‘Oku mo’oni e Palēmia ‘oku te’eki ke ‘asi ia ‘i he lisi ko eni ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko e Lao ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘e he Fakafofonga Fika 5 ke tānaki atu. Pea ko e me’a ko ē na’a ku faka’amu ki ai ke me’a mai e Minisitā Leipá ‘o fekau’aki mo e fakatonutonu mo e Tongatapu 5.

He ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 5 ‘oku te’eki ke hū mai ha lipooti ia mo ha me’a ia ki heni. Ko e me’a ia ‘oku ou ma’u he taimi ni.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga au ki he me’a ‘oku tau talanoa ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Pea mahino leva ‘oku te’eki ke kau ia ‘i he lisi ko eni.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘i ai ‘a e *website* ...

Sea Komiti Kakato: Ka ko hono fakahū eni ke kau ai.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘i ai e *website* ‘oku *disclose* ai ‘a e me’a ‘a e ngaahi kautaha.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu fakamolemole Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku kau ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu atu pe Sea ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te tau toe ‘ai me’a *website* ko e ‘uhinga kapau ‘oku me’a pea ‘omi ki he Sea ke tau feme’a’aki ai ē. He ‘uhinga ke fakamo’oni’i ‘aki e me’a ‘oku ke me’a ki ai ē.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ka ‘oku ne pehē ‘e ia ‘oku fakahā ‘a e ‘u kautaha ‘i he, pea ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai ke ‘oua ‘e ngāue ‘aki ha toe *website* ka tau feme’a’aki pe he me’a ‘oku tau ma’u he taimi ni ‘i mu’a ho mou me’a ‘i he taimi ni.

Taniela Fusimālohi: Kapau ko ia pea tuku ke u hoko atu au ki he ‘eku poini hono 2.

‘Eiki Palēmia: He ‘ikai pe ke toe ‘osi ia. Sio ‘oku ‘alu pe mei he fakatonutonu ‘alu ia ‘o malanga. Ki’i tokanga’i mai pe Sea e Fakafofonga ni, ko e lōlōa ‘etau ngaahi me’a ni ko ‘ene afe takai holo kae ‘ikai ke nofo pe he poini.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u hoko atu au ki he ‘eku poini hono ua koe’uhi ‘o kapau ‘oku ‘ikai toe ai ha taha ia.

Sea Komiti Kakato: Fē fē kapau ke faka’osi ‘a Tongatapu 5 ‘oku toutou kamo mai kiate au ke hoko atu ē. Me’a mai Tongatapu 5 ‘osi pe ko ia pea tuku atu ka moua mo 7 ke mo hoko atu e tokoni.

‘Aisake Eke: Mālō Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato ko ia ko ‘etau tālanga’i foki eni e fatongia kātoa he ‘oku tau tatau pe foki. Ka ai ha me’a ‘oku tau lave’i mea’i he Feitu’u na ‘oku me’a, ‘oku tau kaungā hia kotoa pe ai ko u tui pea ‘oku tau ngāue pe he laumālie ko eni. Ko e tu’u foki ko ē ko u ki’i tali pe mo au na’e ‘osi fai mai e talanoa ia ‘i he fakakaukau ko eni ki he tu’u ko ē ‘a e Lao Ngaahi Kautaha.

Ka ko e ‘uhinga ‘a e lao, ‘a e Lao Kautaha kapau ko ha ongo pisinisi fakataautaha. ‘Oku ‘ikai ko ha pisinisi fakataautaha eni ia. Nau sio au ia he *certificate* ko eni ‘oku ‘asi ko e *public fund* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia. Ko e tu’u ko ē Lao *Company Act* ‘oku ‘ikai ke ne talamai ‘e ia e *public fund* mo e *public* mo e *private*. Ko e tu’u ko ē *public fund* ‘uhinga ia ko e kautaha ko ia ‘oku ai ha māketi ‘oku ‘ave ‘o tuku ki ai pea tau’atāina ki he kakai ke nau fakatau mei ai. Pea ko e Lao ko ē ‘a Tonga ni ‘oku te’eki ke ne lava ia ‘o fakafaikehekehe’i te’eki ai ha’atau *stock market* ‘atautolu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea ki’i fakatonutonu atu.

‘Aisake Eke: Ka ko e ‘uhinga lahi ia ‘eku fakahoha’a ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ...

<007>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... lao ko eni ‘a e ...

‘Aisake Eke: Ko e kautaha ko ē ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakatonutonu.

‘Aisake Eke: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io kātaki pe ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5. ‘A ia ko e Lao ko

ē ‘o e Ngaahi Kautaha ‘oku, na’e ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga na’e ‘uluaki lesisita ai pea ‘oku fai fakatatau ki he lao. Kapau ‘e tukuhake e Lao e Ngaahi Kautaha ke tau mamata ki ai, ka ko u tui ‘oku ‘ikai ko e ‘isiū ia heni, ka ‘oku ‘atā.

Kapau ‘oku lēsisita ta’efakalao ‘a e Lulutai he Lao ‘a e Ngaahi Kautaha ‘atā e Fakamaau’anga ke ‘ave ki ai, ‘atā ke fai hano faka’ilo faka-Fale Alea heni ‘a e ngaahi fehalaaki ko ia. Ka ‘oku lolotonga tu’u fakatatau pe mei he lao. Pea na’e ‘ikai ke *challenge* pe fehu’ia ‘eni ia, toki ‘ohake eni ia ‘i he tipeiti ko ē ‘aho ni. Ka ko e poini Sea ‘oku ‘ikai ke ta’efakalao hono lēsisita, ‘oku ‘i ai mo hono ngaahi tu’utu’uni.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘oku ‘ikai ke *public enterprise* ‘a e Lulutai?

Fakamahino’i Pule’anga ‘oku ‘ikai ko ha *public enterprise* e Lulutai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku ‘ikai ke *public enterprise* ‘a e Lulutai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga, ko u faka’amu pe ke ke ‘omai ha me’a ‘o fakamo’oni e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai.

Kupu 6 e Lao Ngaahi Pisinisi e Pule’anga

'Aisake Eke: Ko ia Sea. Ko e lao ko eni Kupu 6 ke mou me’a hifo ki he Kupu 6 ‘o e lao lolotonga. Ko e Kupu 6 ko ē ‘o e lao lolotonga ‘oku ne hanga ‘o tuhu’i mai ai ‘a e felāve’i ko ē ‘a e lao ko eni. Lao foki eni ia ma’a e pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘uhinga ‘a e pisinisi ‘a e Pule’anga ko e pa’anga ‘a e kakai e fonua ‘oku nau tokanga’i ‘e he Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku ne fakatokanga’i koe’uhī ‘oku ‘i ai pe ngaahi fiema’u ‘i he lao faka-kautaha ka ‘oku ‘ikai ke kakato ia.

Ko e me’a ia ‘oku ‘ai e lao ia ko eni he ‘oku toe lahi ange ‘ene fiema’u ‘a’ana ‘i he me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ‘a e lao fakafo’i, Lao ‘a e Ngaahi Kautaha. Ko e me’a ia ‘oku ‘asi ko ena he Kupu 6. Kapau leva ‘e ai he lēsisita he *company*, ka ai ha fepaki ‘a e ongo me’a ko eni ‘oku mu’omu’a hake ‘a e lao ia ko eni ki he kautaha he ‘oku mahino ‘aupito pe ia Sea. Kapau hangē ko eni ko e kātoa e ngaahi pisinisi hangē ko e Pangikē Fakalalakaka ‘oku nau ‘osi ‘alu ki ai. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu Sea.

'Aisake Eke: Na’e fa’u ai he 2003 ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki pe Sea ko e fakatonutonu ke toe ki’i lau’i pe ‘a e Kupu (1) “Kapau ‘oku ‘i ai ha pisinisi ‘a e Pule’anga kuo lēsisita ‘i he Lao ‘o e Ngaahi Kautaha, ‘oku ‘ikai ko e Lulutai ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ai ke tatau ko e lao kuo ‘osi fakakau he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ‘o hangē ko e Lao ko ē ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku mou ngāue’aki fēfē ‘aki leva hono ngāue’aki e Lulutai he tānaki pa’anga he taimi ni?

Paula Piveni Piukala: Ki'i fehu'i ange ...

Sea Komiti Kakato: Kapau 'oku 'ikai ke ...

Fehu'ia Tongatapu 7 & tali mei he Pule'anga ko e pisinisi 'a hai e Lulutai

Paula Piveni Piukala: Ki he Minisitā pe ko e pisinisi leva ia 'a hai?

Sea Komiti Kakato: Ko eni 'oku ou 'eke ki he Minisitā e me'a ko ia?

'Eiki Palēmia: Ke mo ki'i mea'i pe 'a e founa *company* ke mou ki'i me'a pe ki ai. Ko e tokotaha ko ē 'oku ha'ana 'a e *shareholding* ko e tokotaha ia ha'ana 'a e kautaha. Ko e 20 miliona na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 ko e *shareholding* ia 'a e Pule'anga ko e *shareholding* ia 'atautolu. Kapau te mou ki'i me'a hifo ki ai kapau 'ikai pea 'oatu ...

Paula Piveni Piukala: Ko hai 'atautolu? Ko e pisinisi 'a hai 'a e Lulutai, pisinisi 'a e Pule'anga pe ko e pisinisi 'atautolu?

'Eiki Palēmia: Te u lea fakapālangi atu? Ko e *shareholder* 'a e Pule'anga 'oku ne fakafofonga'i 'a e Pule'anga.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e pisinisi 'a e Pule'anga. Hā e me'a 'oku 'ikai ke lava ai 'o pu'aki mai ko e pisinisi 'a e Pule'anga?

Sea Komiti Kakato: Ko eni na'a ne 'osi ...

Paula Piveni Piukala: Na'e 'osi talamai ko e pisinisi pea talamai ko e pisinisi 'a Tonga ...

'Eiki Palēmia: Na'e toki 'osi talaatu ko eni ko e me'a 'atautolu ...

Paula Piveni Piukala: Pisinisi taautaha ...

'Eiki Palēmia: Ke 'alu 'o me'a ki he ...

Paula Piveni Piukala: Ko e pisinisi eni 'a e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: 'Alu 'o lau ke ke 'ilo e *shareholding*.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ke ke mahino'i.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia, 'e Tongatapu 7. Ki'i, mou 'ai pe ke mou ki'i, tapu pe mo kimoutolu 'oku fanongo lelei pe. 'Osi me'a mai he Palēmia ko e tokotaha ko ē 'oku *shareholding* ko ē ai pa'anga 'e 21 miliona ko hai, ko e Pule'anga. 'A ia ko e pisinisi 'a e Pule'anga. Tongatapu 1 me'a mai ange.

Tevita Puloka: Tapu pe mo e Sea mo e fakataha. Ko 'eku toe ki'i fehu'i ange pe eni ke fakamahino. Kuo 'osi mahino na'e, mei he Pule'anga ko 'eku tokanga eni 'uhingá ko e Lulutai.

Ko e pisinisi ia ‘a ia ‘oku tatau pe ia mo ha kautaha pisinisi kehe taautaha. Ka na’e mahino pe mei he motu’a ni ‘i hono fakahū ‘e Tongatapu 5 ‘o fakahū e Lulutaí heni, ‘oku ‘uhinga ‘e ‘uluaki ‘alu e Lulutaí ‘o *public enterprise* pea toki lava e fakahū ko ē, pe ‘oku ‘osi malava pe ia he taimi ni? Pe ko hai pe ‘oku ne lava ‘o tali mai. Mālō.

Taumu’a ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga

Eiki Palēmia Mālō Tongatapu 1. ‘A ia hangē ko ē ko ‘eku fakahoko ko ē ki he Tongatapu 5 he fai e feme’a’aki ko ē fekau’aki mo eni, tau tui tatau pe tautolu ki ha me’a ‘e fakalelei’i. Ka ko e founa pau ke tau sio leva ‘o ‘analaiso e tu’unga ‘oku ‘i ai e *public enterprise* kotoa pe kau ai e Lulutaí, fakahū mai ki he Kapineti tali leva he Kapineti *add* leva ki he *schedule* ko ia ko ē ‘a e fo’i lao ko eni. He ko e lao ko eni ‘oku ‘i ai e *schedule* ai ‘oku ‘asi ai ‘a e ‘ū *public enterprise* tipeni mei hono tali he Kapineti.

Kae tuku pe ke kau pe he tokoni atu ki hono tali e fehu’i ‘a Tongatapu 1 ke ‘alu hake mu’a ki he fika 4 ki he taumu’a ‘o e fo’i lao. 4 ‘ikai ko e 4 (*a*)ko ena. “Ko e taumu’a ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga, Kuo pau ko e taumu’a kotoa ‘o e ngaahi pisinisi ‘o e Pule’anga mo e kautaha fekau’aki ki he ngāue ko ha pisinisi lelei pe pea ki he taumu’a ko ia ke ma’u ha tupu pea fakahoko lelei ‘i he fakatatau ki he ngaahi pisinisi ...

<003>

Taimi: 1055-1100

Eiki Palēmia: ... tatau mo ia ‘oku ‘ikai ko ha pisinisi ‘a e Pule’anga.” ‘A ia ko e ‘uhingá ia pau ke tupu pea *compare* ko ē ki he ‘u ngaahi kautaha kehé ‘oku meimei tatau ‘ena *performance* ‘omi pē ‘oku na tatau ‘ena *performance*.

‘A ia ko e kupu ena ‘oku ne talamai ‘a e taumu’a ‘o e fo’i lao fakalūkufua. ‘A ia pea ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ki ai ‘e Fakafofonga Tongatapu 5 kātaki pē Sea he’eku me’a hangatonu ki Tongatapu 5, ‘oku tau tatau pē tautolu he fakakaukau ko eni ‘o e lava ko ē ‘o toe saiangé ha’atau ngaahi *reporting*, ko e ‘uhinga pē ke lelei ange ai ‘etau me’a ‘oku tau ‘ilo mo e ‘u alā me’a pehē.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Eiki Palēmia: Ka ko e me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai ke fou pē he founa ..

Paula Piveni Piukala: ‘E lava ke u fakatonutonu atu ‘a e Palēmia he fo’i ma’u hala ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Fakatonutonu mai pē me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e Kupu 4 ko e *mission statement* ia ‘o e lao ko eni, ka ‘oku ‘ikai ko ha makatu’unga ia ...

Eiki Palēmia: ‘Ai pē ke u ‘eke ange ...

Paula Piveni Piukala: ‘Enau toki fakahoko ‘aki ...

Eiki Palēmia: Ke kole ange pē mu’a ki he Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Ke makatu'unga ai 'enau tali he ta'u 'e 4.

'Eiki Palēmia: Ke 'omai ange 'a e faka-Tonga ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē ...

'Eiki Palēmia: Ke 'omai ange ha faka-Tonga he 'oku 'ikai ko ha'atau fakapālangi e Fale ni. Ko e hā ho'o 'uhinga *mission*, 'ikai ko e taumu'a?

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko e taumu'a pē 'ikai.

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku 'ikai ko ha makatu'unga ia ke nau pehē ke nau tali ..

'Eiki Palēmia: Ko e taumu'a?

Paula Piveni Piukala: Ke toki tupu pea toki fakahū ki he *public enterprise*.

'Eiki Palēmia: Ko e lao kotoa pē 'oku 'omai hono taumu'a Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ka u 'oatu 'e au 'a e lao ko ē ko ē 'oku mahu'inga.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e *mission* ko ena pē ko e *mission bay* ...

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Pē ko e hā e *mission* ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, Tongatapu 7 'oku ou tali pē 'e au ho'o fakatonutonu ka 'i he'eku 'uhinga ko ho'o faka'uhinga 'a e Feitu'ú na ia ke fakatonutonu 'o fekau'aki mo e kupu 4 ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga leva pea 'oku 'omai mo e 'uhinga 'a e Palēmia 'oku 'ikai ko ha feitu'u eni ia ke fakatonutonu ko ha fale hopo eni ia kia au ke u fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea ka tau talanoa'i pē 'etautolu ke maama. He ko hono 'uhinga he 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni he ko e pa'anga tukuhau eni. Ko e poini ko ia 'oku ou hanga 'o 'ohake ko e toutou taukave 'a e Palēmia, 'oleva ke tupu kae toki fakahū ki he *schedule*. Hala ia 'oku 'ikai ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ha *condition* ia pē ko ha *criteria* ia 'i he lao ko eni.

'Eiki Palēmia: Sai pē ka u hanga au, ka u fakatonutonu atu au, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'a e *condition* mo e *criteria* 'oku me'a 'aki 'e he me'a. Ka ko e me'a pē 'oku ou 'ilo 'e au

‘a e me’a ko eni hangē pē ko e me’a ‘a e Tokoni Palēmia ‘oku tohi’i hinehina mo ‘uli’uli mai fika 4, taumu’a ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā ‘a e felāve’i ‘a e taumu’á ...

‘Eiki Palēmia: Kapau, kapau ‘oku ke fie ...

Paula Piveni Piukala: Ki he’enua ta’efai ki he laó.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo pē ka mo feme’a’aki pē he ‘oku fanongo e kakai he fonua.

‘Eiki Palēmia: Ka ‘oku ke fie liliu pea ke liliu ‘omai ha’o *amendment*.

Ka ko ‘eku kole faka’osi pē Sea ko e ‘uhinga pē eni he ‘oku tau ma’u pē ‘etautolu ‘a e laumālie tatau tukukehe pē ‘a e kau Fakafofonga ‘e ni’ihi’ ‘E Tongatapu 5 pē te tau ‘alu ke a’u ki ha tu’unga te tau ala pālōti ai pea ‘ikai ke tali ai ‘a e fakakaukau lelei pehé ni.

Pē ko ‘etau felotoi tuku e fai ‘emau ‘alu ko ia ki he Kapineti he Falaite lava leva ‘o *process* ‘a e fo’i *amendment* ko ia ‘o tuku mai pea toki ‘i ai leva ha’ane me’a pē ‘oku laumālie lelei ki ai pē ‘ikai. Ko e anga pē ia ‘a e feinga atu pē ia ke tau vave ange ‘etau ngāue mo tau fetoka’i’aki pē he ngaahi fakakaukau lelei ‘oku ‘omai. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mafatukituki Sea ‘a e *bill* ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5, ko hono ‘uhinga he ko e tu’unga ‘oku ‘i ai e kautaha ko eni Sea. Na’a ku fanongo he ongoongo ‘aneafi ‘oku *ground* e kautaha ko eni, ko e vaka fo’ou na’e fakatau te’eki ai lava ha ta’u ‘e taha Sea, vaka fo’ou na’e fakatau na’e tō e vaka he mala’e Fua’amotu pea toki ‘alu atu ‘a e *tow* ‘o faka’osi mai ai ke ‘omai ke fakahifo ‘a e kau pāsese Sea. Ko e ‘uhinga ia e mahu’inga ke taliui mai e Pule’anga. Sea ko u fie hoko atu ‘i he kupu 6 ke mahino ange ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko u tuku pē ke u hanga ‘o ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: He ko e *dimension* ia ‘oku ua Sea.

‘Eiki Palēmia: Fakamaama ange ‘a e Fakafofonga ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘u *procedures* ‘e Sea, ka ‘i ai ha me’a ‘e ‘asi ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni ko e, ko hono ui ‘e taha ko e fakamaama. Ko e, ‘e Sea ko ‘eku ‘uhinga eni ‘oku ai ‘a e taimi ‘e hoko ai ha’atau pehé ‘oku ‘asi mai ha fo’i *light* pē ko ha me’a. Ko e *procedures* ia ‘oku fakapapau’i mai ‘e he *Civil Aviation* pau ke ‘oua ‘e toe lele ia, pau ke tu’u pē ia ‘i he feitu’u ko ia kae toki toho mai, ko e *safety procedure*. Pea ‘oku mahu’inga’ia ‘a e kautaha ia ke fakapapau’i ‘oku *safe* ‘i he faitā mo e hā e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga pē ‘oku toho mai ko ā. Mahu’inga ange ‘a e malu ‘a e kakai Sea ko e ‘uhinga pe ia ‘a e ki’i fakatonutonu. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oua te ne taki e poini ke mama’o mei he vaka fo’ou ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

Paula Piveni Piukala: Na’e fakamole ai ‘a e 15 miliona tukuhau e fonua.

Sea Komiti Kakato: Sai ko ena ‘oku mo ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oua te ne taki ke mama’o mei he ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ke tau ki’i mālōlō ē. Tau mālōlō e Fale ē, ki’i mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou’eiki, tau toe ma’u ki he houa ko eni. Hoko atu ‘etau feme’a’aki ‘oku ou tui pē ‘oku mahalo ‘oku, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku tokanga ki ai e Tongatapu 5, ka ke me’a mai koe Tongatapu 11.

Taniela Fusimālohi: ‘Eua 11.

Sea Komiti Kakato: Kātaki ‘Eua 11. Fakamolemole ‘Eua 11.

Tokanga ‘Eua 11 mahu’inga e monomono ki he kupu (1) (a)

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e, ko u, ko u tokanga au ki he mahu’inga ‘o e monomono ko eni ‘oku fai ki he kupu 1 (a) fo’ou. Sea ko hono mahu’inga he na’a ku ‘osi fakahoha’a atu pē au ia ki mu’a ai ‘i he taimi ko ē na’a tau sio ai ko ē ki he taimi ‘e fai ai ha fokotu’u lakanga. Ko u tui ko e lao ko ē ki hono fokotu’u ko ē ‘o e ...

Sea Komiti Kakato: Kupu fē kupu 3 (c) (a)? ‘O 1(a)?

Taniela Fusimālohi: Ko ia. 1(a). ‘A ia ka ko e, ko e me’a ko eni ‘oku ‘oku mahino Sea ko e, ko e tukukehe ange e me’a ko eni ‘oku ou fakahoha’a ki ai. Ka ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e 1(a) ki, ‘a ia ko e, ko e fokotu’u foki ko eni ke to’o ko e to’o mei ai ‘a e fakalea ‘o pehē, ‘i he fakakaukau ‘a e Minisitā ‘e tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ke ma’u ‘a ‘enua tefito’i taumu’a. Kae tuku pē ‘a e kongā ko eni ‘oku ‘omai ko ē ‘e he lao, kuo pau ki ha fakanofu ‘o ha Talēkita ke fakahoko ia makatu’unga ‘i he tu’unga totonu mo taau.

Sea ko e me’a ko eni ‘oku hoko ia ‘i he ngaahi lao kehe kapau te mou me’a ki he Lao ko ē ‘o e Ngāue Fakapule’anga *Public Service* ko e me’a tatau ‘oku hoko ko ē ki he fokotu’u ko ē kau CEO. ‘Oku toe ‘ave ia ke fai e lau ia ‘a e Minisitā pea ‘oku hanga ‘e he ‘ave pehē ia ‘one hanga

‘e ia ‘o toe tukuhifo ‘a e ngeia ‘o e me’a ko ē ‘oku ui ko ē ko e founa totonu mo taau mo ‘ata ki tu’a. Na’a ku malanga foki he me’a ko ia Sea ‘i he fokotu’u ko ē ke fai e founa ko ē ke fokotu’u ‘aki ko ē Komisiona ke Tau’i e Faihala pea na’e ‘ikai ke tali ‘e he Fale ‘eku malanga ko ia ka ko eni ‘oku toe hā mai hē. ‘I he fakatonutonu ko eni ke to’o mu’a ‘a e me’a ia ko ia he ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: Ko e ko e, ke to’o ‘a e kupu 1(a) (c)?

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e 1 (a) motu’a he ko e mahu’inga foki eni ‘a e fakalave atu ko ē ke lau e lao ‘anenai ke tau mahino’i. ‘A ia ko e motu’a ia ‘oku pehē kuo pau ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Hili ha tala ngāue ‘i he founa totonú ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ‘ai pē ke tau ngāue fakataha. He ‘oku hangē eni ia ko e Feitu’u na pē ‘oku ke mea’i kotoa e me’a, ngāue he Fale ni. ‘Ai hake pē ke tau lau e Tefito’i Lao ‘o ‘omai e fo’i Tefito’i Lao ‘o fakatatau pea mo e liliu fo’ou ko eni.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea fai leva ho’o malanga.

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu Sea. ‘A ia ko e kupu motu’a ia kuo pau hili ha hili ha tala ngāue ‘i he founa totonu ke fakanofa e Minisitā he loto ki ai e Kapineti ha ni’ihi ko e kau Talēkita ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘i he fakakaukau ‘a e Minisitā ‘e tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ke ma’u ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Tu’u ma’u ange 14 ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e, ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko fē leva e kupu ‘oku ke malanga ai ‘i he Tefito’i Lao motu’a? Ko eni ‘oku ‘omai foki e fakatonutonu 1A ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a 1A ‘oku ‘i ai a, b mo c.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e sio ki he kupu 1 he ē. ‘A ia ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Kuo pau ke fakanofa ‘e he Minisitā ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: ‘I he loto ki ai ‘a e Kapineti, ha ni’ihi ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kau talēkita ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’angá ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e me’a ‘oku fakatonutonu ia.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘i he fakakaukau ‘a e Minisitā, ‘e tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ke ma’u ‘enau tefito’i taumu’a.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku to’o, he ‘oku ‘ikai ke fiema’u he Minisitā ia ke toe fakakaukau. ...

<005>

Taimi: 1135-1140

Taniela Fusimālohi: ... he ko ‘ene fakakaukau pe Minisitā ‘oku hoko e palopalema, he ko hono fatongia ‘ona ia ‘i he *ministry* ko e fo’i *figure head* pe foki ...

‘Eiki Palēmia: Mahalo ‘oku tonu pe ke ‘oua ‘e fakakaukau mo ‘Eua 11, he fo’i lau mai ia ‘o pehē ‘oku ‘ikai tonu ke fakakaukau. Ko e hā leva e ‘aonga ‘ene Minisitā ha taha kapau ‘okú ne hanga ‘o ...

Sea Komiti Kakato: Kia au he’eku faka’uhingá kapau he ‘ikai ke mou fakakaukau he ‘ikai ke ke tui mai ‘e koe ho koté ki Falé ni!

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ko ia ‘e Sea.

Sea Komiti Kakato: Kuo pau pe ke ke fakakaukau, tui ho kote peá ke me’a mai.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ‘oku ou talanoa au ‘i he ...

‘Eiki Palēmia: Ke ke fakakaukau he ‘ikai te ke malanga mālie.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou talanoa au meí he taufatungamotu’a ‘o e me’a ‘oku ui ko e fakalele Pule’anga. Ko e Pule’angá ko e ngāue fakapule’angá ko e me’a ia ‘oku tu’uma’u.

Sea Komiti Kakato: Pau pe ke kau e fakakaukau ai ē.

Taniela Fusimālohi: Ko e Minisitā ‘oku ‘alu ia mo ha’u, ko e tama politikale ē ia, pea ko e taimi pe ko ē ‘oku hū ai ‘ene fakakaukau ko e taimi ia ‘oku fa’a hoko ai ko ē maumaú. ‘A ē ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ki aí.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘eke leva eni kātaki pe Sea. ‘A ia ko ho ‘uhingá ‘au ko ‘ene fakakaukau pe ha Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke sai ia, he ko e ‘uhingá ‘oku ha’u pe ia mo ‘alu?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fatongia foki ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ‘o tali e fehu’í kae tuku ho’o fa’a ngāue’aki mu’a ia Fakafofongá.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ka ‘oku mo’oni pe me’á ia ka ko e kau Fakafofongá ‘oku kehe. Sea ‘oku kehe homau fatongia ‘o mautolu ‘oku ‘ikai ke mau fakalele ‘emautolu ha ngāue he *Executive*. Ko e fatongia ‘o mautolú ia ko e me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai ko e lao.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E lava pē ke u tokoni ki he Fakafofongá Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, mau toe Fakafofonga pe mo mautolu, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. ‘Oku mahino ia kia au ‘oku tānaki atu ‘a e me’a ka ko e taufatungamotu’a ko ē Sea te u ki’i fakama’ala’ala pe ko e ‘uhingá ‘oku ko e ‘oatu ia ke tukuhifo ha taha. ‘Oku ‘alu mo ha’u e Minisitā, ko ‘eku pehē ‘anenai ko e *figure head*, ko e Fakafofonga ‘oku fakakofu’aki pe ‘a e ngaahi mafai ke ‘i ai pe ha taha ke fakamo’oni ki he ngaahi me’á.

Ko e fakakaukaú ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ai e ngaahi potungāué, he ‘oku fai ‘enautolu e fakakaukaú. Kapau ko e ui mai ko e *recruitment* ko ení, ‘osi ‘i ai e pēnolo ‘oku ‘i ai e kau taukei. Fai ‘enautolu e fakakaukaú ko e toki ‘omai pe ia ki he Minisitā ke ne hanga ‘o fakahū ki he Kapinetí ke tali. Ka ko e tu’u ko ē ‘a e fo’i lea ko ē ko e **fakakaukau**, ko e fo’i lea ia ‘oku fa’a fakatu’utāmaki. Kapau te mou ‘ai hake ‘a e Lao ko ē ki he Ngāue Fakapule’angá.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea, ko ‘eku kole pe ‘aku eni ke fakatonutonu atu. Na’á ku ‘ai pe ‘e au ke tuku ke me’a pe ia, ko e me’a pe ‘oku angamaheni ki ai e ‘ai noa’iá. Ka ko e ‘uhingá pe ko ‘ene pehē mai ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau ha Mēmipa he Kapinetí. Ko e katoa ‘o e palani ‘a e ngaahi potungāué ‘oku fakatatau ki he faka’amu ‘a e Minisitā ko iá pea toki fakahoko leva pe *implement* ‘e he *CEO* mo ‘ene kau ngāué. ‘Osi tonu ke ke mea’i ia he na’á ke *CEO* he ta’u lahi mo e ngaahi ngāue lelei ko ena na’á ke fai he ngāue fakapule’angá.

‘Oua te ke hanga ‘o ‘ai ‘o, ke nenefu pehē ‘oku mau ō atu pe ‘o tangutu ‘o *rubber stamp* pe. Me’a atu ‘o ‘eke ki he kau ngāue fakapule’angá pe ‘oku si’i ‘i ai pe ha’amaui ki’i tokoni vaivai ki hono fakalele ‘a e ngaahi ngāue ‘a e, peá ke me’a ki lalo he taimi ‘oku fai atu ai ha fakatonutonú. Ko e me’a sai e talangofua he ngāue faka-Pule’angá mo e ngāue faka-Fale Aleá.

Sea Komiti Kakato: Ko e taimi leva ia ‘oku mole ai fakakaukaú.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, taimi ia ‘oku mole ai ‘oku ‘ikai ke toe manatu’i e fakatonutonú, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e ngāue ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku pule’i ia ‘e he palani. Pea ko e palani ‘oku tā mape’i ia ‘e he kau tekinikale pea mo e *CEO*. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ‘anenai he ko e fakakaukaú ia ‘oku kehekehe e politikí me’i he fakalele ngāué. Ko e politikí ē tama Minisitā, ko e fakalele ngāué e *CEO* mo e potungāué. Ko e taimi ko ē ‘oku fa’a fakamonomono mai ai ‘e he Minisitā ‘ene fakakaukaú, ‘i he anga ko ē tau pehē ko e lea fakapāpālangi *in theory*, ko e taimi ia ‘oku fa’a fakahoko ai e maumaú.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe kae, me’apango pe ko e ‘ai ke fakatonutonu e Fakafofongá. Te u ‘oatu pe ‘e au e talanoa fakatātā ke fakatonutonu’aki. ‘Okapau ko hoku fatongiá ko e fetu’utakí, pe ko hoku fatongiá ko e feliuliuaki e ‘eá, te u fakahoko ange leva ki he *CEO* ‘oku ou fiema’u ke tau lava ‘o *renewable* ‘i he peseti ‘e fiha. ‘Oku ou fiema’u ke tō e fu’u ‘akau ‘e 1 miliona. Ko e me’a leva ia e *CEO* mo e kau tekinikalé, pe anga fēfē ‘enau fakahoko ‘a e fo’i *policy direction* ko iá. Hangē ko ‘eku me’a ‘anenai Sea, ‘osi mea’i pe ia ‘e Seá ka tau foki mu’a ki he Lao ‘a Tongatapu 5. He ko e ngaahi alea pehe ní ia te tau lōloa ai ka ko e fakamanatu atu pe ‘a ‘etau ‘asenitá, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e ki’i fakatātā pe eni Sea taimi ko ē ‘oku *recruit* ai kau *CEO*. Kapau ‘e ‘ai hake kupu 13 ko ē *Public Service Act*, ‘oku talamai ai ‘e ‘oange ki he Minisitā ke ne fakakaukau’i.

Ko e, ko au na’á ku ‘i he komisoní, ‘ilo ‘osi ko ē e pēnoló, 1, 2, 3 ‘oatu ko ē ki he Minisitā talamai ‘e he Minisitā, si’i fēfē fika 2. Fika 1 ia ‘oku ‘ikai ke u tui au te ma fetaulaki kimaua.

Ko e taimi ia ‘oku fa’ a maumau ai. Ko e fakatātā eni ‘e taha Sea, ko e taimi ko ē na’á ku ngāue ai he *MOI* na’e ‘i ai e polokalama tanu hala na’e ‘osi fa’u ia ‘o tuku. Pea ko e taimi ko ē na’e me’a mai ai Minisitā fo’ou ha’u ia ‘o liliu e palaní talamai ke ai ē ke ‘ai mu’a e fo’i hala ia ko ē. Taimi ia na’e maumau ai he ‘oku toe tākaki mai ...

<006>

Taimi: 1140-1145

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e *cost* ia pea ko e fo’i hala ia na’e ‘ikai ke kau ia he *criteria* ko ē na’e fili ‘aki e hala. Ko e taimi ia ko ē ‘oku fa’ a maumau ai e me’a Sea. ‘A ia ‘oku tatau pe mo e fakatātā ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: ‘Omai ‘a e kakai ia ‘i he penolo ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē ‘a e Minisitā he taimi ni manatu’i ko ho’o me’a ‘au ki he Minisitā ia he ‘aho ‘aneafi.

Taniela Fusimālohi: ‘Io kimu’a atu ‘aupito ‘a e Minisitā ko eni ko u talanoa au ki ai. Ko e lipooti ko e Minisitā ia ko eni ‘oku lele pe ia he hala totonu. Sea kae foki mai ki hē he na’a ku ‘osi ‘apalai ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai e talanoa. ‘Apalai atu ko ‘eku sio ki he tu’uaki mai, tu’o 2 pea u toe ‘alu atu au ‘o vakai pea talamai he *CEO* ko ē he Potungāue ‘oleva he ‘oku ‘i ai e lisi ia. Ta ko ē ko e founa *recruitment* ‘oku ‘ai lisi pe ia, ‘ai lisi pe ia pea u fiu au he tali ‘ohovale pe ko u sio atu ‘oku ‘i ai e tama ia ‘oku ‘osi fokotu’u ia ki he me’a ko ē na’a ku tohi ki ai.

Sea pea ‘oku ‘ikai ko ha’aku tuku hake au ki ‘olunga ka ko ‘eku sio atu ko ē ki he tama ko ē na’e fokotu’u, masi’i ko u pehē mani, kuo hā au ia pea ko ‘eku ‘uhinga foki ia. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e ‘ai ‘o e me’a ko eni ke ‘ata kitu’a. ‘Ai e penolo, ‘ai ke taau pea ‘oua ‘e toe fai e fakakaukau ia ko eni ke, ‘e pehē atu foki e Minisitā, mai e lisi ke u sio. Sea ko e lipooti ko ē 2021/2022 ko ē ‘a e *Public Enterprise* ‘oku ai e lisi ai e kau mēmipa ko ē he ‘u poate ‘oku fili ko ē he Kapineti mo e me’a.

Sea te u talaatu kiate koe te u fehu’ia e ‘u hingoa e ni’ihi ‘oku ‘asi heni, ko e poini ia ko ē ‘o e me’a ko ē. To’o e fakakaukau ia he ko u sio hifo au he, mahalo ‘oku ai e fa’ahinga he na’e ‘ikai ke *interview* ia. Mahalo ko e kau tama ngaahi kaungāme’a ...

‘Eiki Palēmia: Sea kole atu pe ki he Fakafofonga tuku ā e siolalo, ‘oku ‘ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku pau pe ke tuku atu ā ki he’etau Lao mo Tongatapu 5 he ka tau fakafekiki tautolu mahalo ‘oku lotomamahi ia he ‘ikai ke fili ia ki ha fo’i *post*. Kae tuku e ‘ai ‘o tukuhifo pehe’i e kakai ‘oku ‘ikai ke nau ‘i heni ke nau tali ‘ene tukuhifo. Ko ia pe Sea ke ke ki’i fakatonutonu mai e Fakafofonga ‘oku ne anga ‘aki pe pea ‘osi pe pea pehē, fakamolemole atu ka ‘oku ‘osi ha’u ia he ‘ea mo ‘ene ha’u ‘ene tukuaki’i ‘a’ana Sea. Ko ia pe Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ko u kole fakamolemole atu au ‘e ‘Eiki Palēmia kae‘uma’ā e fa’ahinga ‘oku ‘asi honau hingoa he lisi ko eni, ‘ikai ko ha pehē ko ha‘aku tāpalasia. Ka ko ‘eku hanga pe ‘e au ia ‘o tuhu’i atu e poini Sea, ki he *merit* ko eni pe ko e tonu pasika ‘a e ‘ai ‘e Tongatapu 5 ke to’o ‘a e me’a ia ko e fakakaukau ‘a e Minisitā. Sea kapau ‘e hanga ‘e he Fale Alea ‘o fakafoki mai ‘u mafai pehē mei he lao ke toe fakakaukau’i ‘e he Minisitā ha me’a ko u tui ‘e ma’a lelei ‘etau ‘alu.

‘Ave ia ki ha ngaahi sino hangē ko e me’a ko ena ‘a e *Public Service Commission*. Tuku pe ia ki he kau Komisiona ke nau fai e tu’utu’uni, ko koe ‘oku *CEO* ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Me’a Fakalotofonua: Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oua toe fakakaukau ia ki he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Me’a Fakalotofonua: Kātaki ke u ki’i tokoni atu pe mu’a ki he Hou’eiki ‘o ‘Eua.

Sea Komiti Kakato: Tali pe tokoni?

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Tokanga ki he tukuaki’i mamafa ‘oku fai ki he Pule’anga mo e kau taki

‘Eiki Minisitā Ngaahi Me’a Fakalotofonua: Sea ‘oku ou tāla’a ‘aupito ‘i he‘ene pehē ‘oku hala pea ma’ulalo ‘a e fakakaukau ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ou tāla’a ‘aupito ai ko hono ‘uhingá ‘oku ne hanga ‘o veteki ‘a e fa’unga pea mo e fuakava ‘oku foaki ki he tokotaha ko ia. Ko e tukuaki’i ko eni ko ē ‘oku ne pehē ‘e he Fakafofonga ‘Eua ‘oku sai ange ‘a ‘ene ma’u ‘i he ma’u ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ko hono ‘uhinga he ko e lakanga pea mo e pāte’i ngāue na’e ‘i ai.

Ko u kole atu ‘e Sea ke, ki he Hou’eiki ‘o ‘Eua, ko e tukuaki’i mamafa eni ‘oku fai ki he Pule’anga kae ‘uma’ā ‘a e kau taki ko ia ‘o e Pule’anga. ‘Aki e ‘uhinga ko eni ko e kakai ‘oku ‘ikai ke taau kae hili ko ia na’e fili mai ki he Fale ni. Pea ‘osi ‘a ‘enau fili mai ki he Fale ni pea fili ‘i he ‘Eiki Palēmia ‘akinautolu pea toki hoko atu ai ‘a e Fale ‘Eiki ni. Ko e taumu’a ko eni ko ē ‘oku ne me’a mai ‘aki ko u ongo’i lavea ‘i he ‘eku fakakaukau mei he 2010 a’u mai ki he ‘aho ni. ‘A e ngāue lelei ‘oku fai ‘i he kakai nau pole ki he Pule’anga mo honau ngaahi mata’itohi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki pea mo e kakai ‘oku fili mai ki he Fale ‘Eiki ni.

‘Oku hā mai ‘i he ngaahi fakamatala ko eni ‘oku ‘ikai falala’anga ‘a e founa lolotonga pea mo e founa ‘oku fai ki ai ‘a e fefalala’aki ‘i he tu’unga ko e tangata ia ‘oku fuakava ke ne fai ‘a e lelei taha ki he fonua ...

<007>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...kae ‘uma’ā foki ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku ou faka’ohovale lahi kiate au ‘i he’eku fanongo ‘e Sea ‘i he malanga ko eni ‘a ‘eku ongo’i ‘oku fai e taumu’a ko hono ‘uhinga ‘oku hala ‘a e fatú. Pea ko u kole pe au ia ki he ngaahi fakakaukau ko eni ke tuku ke nofo ‘a e tefito’i fatongia ‘oku fai ki ai ‘etau fakakaukau he ‘oku kei tonu pe.

Ko hono toe le'ei ko eni ko ē ko ē ke mavahe mei he founa lolotonga ni 'oku ne hanga 'o veteki 'a e taumu'a 'oku 'omai pea mo e falala'anga 'o e Mēmipa 'o e Kapineti, kae 'uma'ā 'a e Palēmia kae pehē kia kinautolu 'oku fakanofa ki he ngaahi lakanga ma'olunga ko e CEO pe ko kinautolu 'o pāte'i 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o kau ki ai 'a e ngaahi tokoni CEO pea mo e ngaahi lakanga pehē.

Kau eni he tukuaki'i ma'ulalo mo lahi 'aupito 'e Sea pea 'i he'ene pehē ko eni 'oku ne hanga 'o uesia ai hotau vā pea mo tu'apule'anga. 'Oku ne hanga 'o uesia ai 'a e taki 'oku fai mei taumu'a mei he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Kapineti. 'Oku ne hanga 'o uesia ai 'a e Sea e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu e Minisitā Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e tukuaki'i 'oku fai 'e 'Eua 11 makatu'unga ia mei he ola 'o e ngaahi faitu'utu'uni ko eni 'a e kau Minisitā. Ko e 'uhinga 'o e monomono 'oku 'oatu ke fakalelei'i ke tau 'unu'unu ke pule'i mo tokanga'i lelei e tukuhau e fonua ko e poini ia Sea. Hala'atā ko ha taumu'a ke tukuhifo pe fakangalikovi'i hotau vā ki tu'apule'anga. Ko e me'a 'oku hoko ko e me'a na'a nau fai hangē ko eni. Ko e vaka fo'ou 6.25 miliona 'Amelika maumau pe ia 'oku te'eki 'osi ha ta'u ia 'e taha. Ko e fakavalevale ia 'a e fakakaukau 'a e Minisitā, ta'e'omai ki Fale ni ke tau talanoa'i e ngaahi 'isiu ko eni.

'Eiki Palēmia: Ngalo ange 'Eiki Sea ke u ki'i fakatonutonu ngalo ange ko e toketā eni 'e taha he folau vakapuna. Ko e me'a kotoa pe 'oku 'i ai e taimi 'e maumau ai, fai e feinga leva ke fakalelei'i, fai e feinga ki he *safety*. 'Oku tatau 'oku mea'i pe ia he Fakafofonga hangē pe ko ē ko 'enau 'ai satelaite atu ko ē kimu'a. Na'e 'i ai e kautaha ia na'e te'eki ke 'omai ia 'o *public enterprise* 'oku mea'i pe ia he Fakafofonga ka 'oku 'ikai ke tau nofo tautolu 'o 'alu kimui he hisitōlia e ngaahi me'a pehē. Tau sio mu'a pe ko e hā e lelei ...

Paula Piveni Piukala: Sea tuku ke u fakatonutonu atu e Palēmia 'oatu e tali ko ia ki he'ene me'a 'oku 'ohake. Ko e 'isiu ko ē heni ko 'etau ngāue'i 'a e tukuhau 'oku 'omai ki ai e falala 'a e fonua ke tau ngāue'i. Ko e ngāue ko ē 'oku hanga ko ē 'oku 'omai e lao ko eni ke ne monomono 'a e ngāue ko ē 'oku 'ikai ke mapule'i 'a eni 'oku tau sio ki hono ola. Ko e me'a kotoa pe 'e maumau Sea, ko kitautolu ni ka tau ō 'o kumi ha'atau me'alele 'oku tau 'uluaki fakasiosio 'a e *value for money* me'alele te te fakatau 'e tolonga. 'Oku 'ikai ko 'ete 'alu atu pe 'o fakatau mai e fu'u vaka *secondhand* mei Siaina talamai ko e vaka fo'ou ...

'Eiki Palēmia: Kole atu ki he Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: 'Ai hono vali'i pea toki maumau pe.

'Eiki Palēmia: 'I he'ene me'a fakamuimui atu 'o kumi me'alele 'oku te'eki ke maumau ho'o me'alele?

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'i ai e lea 'e Sea mei he 'enisinia 'oku pehé ni ...

'Eiki Palēmia: Tali mai mu'a ē Fakafofonga. 'Oku te'eki ke maumau ho me'alele na'a ke me'a atu 'o fakatau?

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke ai ha *menu* ia he *karma*. *Karma have no menu*.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fanongo pe ke mou tipeiti lelei pe.

’Eiki Palēmia: Ko e fehu’i pe ia Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oleva ke ‘osi atu au kae toki me’a mai ia ai ‘e Sea.

’Eiki Palēmia: Sai pe ia Sea he ‘oku talangofua pe au ia ki he Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: *You will only be served what you deserve*. Ko e poini ia. Ko e me’a ko eni ‘oku iku ki ai e vakapuna ko eni. Ko e me’a pe ia ‘oku nau *deserve* he na’e ‘ai’ainoa’ia na’e ‘ikai ke ‘omai ha me’a ki heni. Sea ko e vaka ko eni ko e *Ashika*.

’Eiki Palēmia: Sea hangē ko ē ko ‘etau ‘ai ko ‘etau me’a ‘oku ma’u mei he me’a ‘oku tau fakatau ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fale’i na’e ‘omai mei he ngaahi, fakamaau faka-Tu’i ...

’Eiki Palēmia: Tau ala talanoa tautolu ki he *software* ko ē na’e me’a ‘aki ‘e Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e fale’i na’e ‘omai mei he ngaahi Fakamaau Fakatu’i fale’i mei he Fakamaau Faka-Tu’i.

’Eiki Palēmia: Ko e hā koā ‘etau me’a na’e ma’u mei ai. Ko au ko u ‘ilo lelei.

Paula Piveni Piukala: ‘Ilonga ai ‘ene ta’emaa’usia Sea ...

’Eiki Palēmia: Ko au ‘oku ou ‘ilo e lekootí ...

Paula Piveni Piukala: He ko e *software* ko iá ‘oku lolotonga ngāue’aki he Potungāue Ako ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Te’eki ke lava he’ene ki’i poto ‘o fetongi e me’a ko ia.

’Eiki Palēmia: ‘A ia ko e hā e me’a na’e ma’u mei ai? Na’e toe fetongi kae fakalelei’i.

Paula Piveni Piukala: ‘Ai ke mahino ia ki ai.

’Eiki Palēmia: Na’e fakalelei’i.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke ne maa’usia he ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Te’eki ke ne fa’u ha me’a pehē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

’Eiki Palēmia: He na’e ‘ai maumau ai pē ia?

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ange ‘Eiki Palēmia, *software* hā ‘oku ke me’a ki ai? Kau ena he me’a ‘oku ou fie fanongo lahi taha au ki ai!

Paula Piveni Piukala: Ta ko u toki ‘ilo ko ho’o ma’u hala ko ‘ene ngāue.

Taniela Fusimālohi: Sea kae faka’osi atu ‘eku fakamatala. Ko u kole fakamolemole lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Me’a Fakalotofonua.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga tuku atu pe ho’o miniti ‘e taha, fakamā’opo’opo ē.

Kole fakamolemole ‘Eua 11 ‘ikai taumu’a ‘ene fakamalanga ko e tukuhifo ko e fakatātā pe

Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘oku ou kole fakamolemole lahi ki he ‘Eiki Minisitā na’a pehē ko ha taumu’a ē, ‘ikai Sea ko e anga ia ‘o e fakatātā fakalukufua. ...

<003>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: ... Ka ko e me’a ‘oku hoko he ‘ahó ia ‘a e me’a pē ko eni ‘oku tau tālanga ko ē ki ai. Pea ‘oku ou pou pou ki he to’o ko eni Sea koe’uhi kae lava ‘o tau ma’u ‘a e ngaahi tefito’i me’a fakakaukau mo e me’afua totonu ke fai’aki hono ‘omai ha kakai ke fakalele ‘a e ngaahi me’a ko eni.

‘I he Lipooti ko eni ko ē Fekau’aki mo e Veve ‘oku talamai pē me’a tatau. Ko e kakai ko e kakai ko ē ‘oku totonu ke ‘i ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai pea ko e taha ia e tupunga ‘a e palopalema ko eni ‘oku hoko ki he veve. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku pou pou ki he me’a ko eni mo ‘eku kole fakamolemole pē au ki he Pule’anga ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ke tukuhifo.

Ka ‘oku ou pou pou ki ai, ke pule mu’a ‘a e founa pea pule ‘a e ‘ata kitu’a, pule pea mo e founa totonu hono ‘omai ha kakai ki he pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko e ngaahi poate ko eni Sea ‘oku fakamoleki he ta’u kotoa ‘a e 1 miliona tupu ko ‘enau vahe ngaahi poate kātoa ‘a e Pule’anga. Mou faka’uta ange ki ai, pa’anga ‘e 45 ‘a e fāmili kotoa pē ‘oku tākaki mei a nautolu ke totongi ‘aki e kakai. Pea ko e ‘uhinga ia e me’a ko eni ko e kakai lelei taha, ke ‘omai ‘i he founa totonu ke fakalele ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e kongā ko ia ‘oku ke me’a ki ai fakamole 1 miliona ‘oku ‘i he poate pē ke nau fakalele ‘o ma’u ai ‘enau vāhenga. He ko ‘eku ma’u ko ia ko e lao ‘oku ‘i ai ‘a e *dividend* ‘oku nau totongi mai ki he Pule’anga.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku mahino.

Sea Komiti Kakato: Ko eni ia ‘oku vahe’i ‘e he Pule’anga ‘i he Patiseti ki he ngaahi pisinisi ko eni.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ma’u ko ia ‘a e motu’a ni he ‘u poate pisinisi ‘oku nau takitaha fakalele

pē. Pea ‘oku ‘i ai leva e *dividend* ‘oku nau totongi he ta’u kotoa ki he Pule'anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e 500000 kau ai e Poate Uafu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, he ko e, ‘oku totongi kinautolu ‘aki eni kae fakahoko honau fatongia Sea. Ka ko e pōini ko ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai..

Sea Komiti Kakato: ‘Oku totongi ‘e he Pule'anga pē ‘oku totongi pē ‘e he poate?

Taniela Fusimālohi: Totongi ‘e he ngaahi poate ka ko e pa’anga ‘oku tānaki mei he *consumer*.

Sea Komiti Kakato: He ko e hā hono fakalea e *consumer*?

Taniela Fusimālohi: ‘A e kakai ko ē ‘oku nau faka’aonga’i ko ē ‘a e sēvesi ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku tokoni atu pē.

Taniela Fusimālohi: Kapau ko e ...

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo pē Hou'eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Ko e silini ko eni ko e silini ia ‘a e Pule'anga ‘a e fonua.

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ange Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ave ke fakalele ‘aki ‘a e kautahā.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Lord Nuku: Sea ka u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo, ko au ‘oku ou talanoa mo, ‘oku ou feme’a’aki mo ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke toe kehekehe eni mo ‘etau talanoa ki he tukuhau. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘a e Pule'anga ko e pa’anga ia na’e to’o mei he kakai. Ko e pa’anga ko eni ‘i he *public enterprise* ko e fakatau atu ia ‘a e sēvesi kae tānaki mei ai.

Lord Nuku: Sea ko u ki’i fakatonutonu Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. ‘Eua, Hou’eiki Nōpele ‘Eua ki he ‘Eua 11.

Tui Nōpele ‘Eua kapau to’o mafai Minisita he Kapineti ko ē maumau’i ia fa’unga e fonua

Lord Nuku: Ki he me’a ‘a e Fakafofonga ‘anenai ‘o pehē ko e **Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fakakaukau**. Ko ‘eku fakatonutonu Sea, kapau te tau tali e fakakaukau ko eni ko e fa’unga pule ko ē fonua, Kapineti, Fale Alea, Fakamaau'anga. Pea kapau leva te tau pehē ke to’o e mafai ko ē he Minisitā ‘i he Kapineti, tau hanga ‘etautolu ‘o maumau’i e fa’unga e fonua Sea.

Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e hoha'a ko ē 'i he tu'unga ko eni. Kuo pau ke fakanofu 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a ia ko e Pule 'Uluaki ia ko ē ki he fonua Sea. Ko e fo'i me'a ia ko ē 'oku pelepelengesi 'a e fo'i sino ko ē 'o e Kapineti, 'a ia ko ē 'oku me'a mai e Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fakakaukau ia 'a e Minisitā, 'a ia na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko ē Fakalotofonua.

Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ko ē e hoha'a Sea ko 'etau feinga ke veteki 'a e me'a 'oku 'osi tohi'i mai he lao. Kuo pau ke fakanofu 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai e hoha'a Sea ko e Kapineti ko e Pule 'Uluaki ia he fa'unga ko ia e fonua. Taliui leva ki he Pule Ua ko e Fale Alea. Pea kapau leva kuo tau hanga 'o pehē, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau 'a e Minisitā 'oku tau hanga 'o fakata'e'aonga'i 'a e kakai ko ia na'a nau hanga 'o fili mai 'a e sino ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni atu ki he Nōpele. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ia ko e fakakaukau ke to'o ia mei he Minisitā. Ko e poini eni 'e Sea 'oku 'uhinga ai e taukave mei he monomono mei he lao ko eni. Ke 'omai 'a e ngaahi me'a fakatekinikale 'o faitu'utu'uni 'a e ngaahi *criteria* fakatekinikale. He ko e 'uhinga eni 'oku palopalema ai 'a e fakanofu 'e he Minisitā he loto ki ai 'a e Kapineti...

Lord Nuku: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'I he'ene anga 'ene fakakaukau.

Lord Nuku: 'Ikai ke u tali 'e au ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'i ai ai e filifilimānako pea 'oku 'i ai ai ..

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke u tali 'e au e tokoni ko eni Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea mo e pule kovi. Ko e poini ia 'oku 'ohake.

Sea Komiti Kakato: Sai. 'Oku 'ikai ke ...

Paula Piveni Piukala: Kapau 'e fokotu'utu'u e *criteria* ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga Tongatapu 7 ...

Paula Piveni Piukala: He laó.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole 'oku 'ikai ke tali 'e he 'Eiki Nōpele ho'o tokoni fakamolemole. Na'a ke kole tokoni pē.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga atu ke fakamaama e fakakaukau he 'oku 'ikai ko hano pole'i ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'O na eni ia 'o e fakakaukau 'oku ne 'ohake.

Lord Nuku: 'E Sea ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u tali ai he koe'uhi ko 'ene ...

Taimi: 1155-1200

Lord Nuku: ... faka'uhinga ia 'a'aná ki he me'a ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga 'Eua 11. 'Oku ou hoha'a au ki he faingofua ko ē 'ai ko ē ke veteki 'a e fa'unga. Ko e fa'unga ko ē 'oku 'i ai e Minisitā 'i he Pule 1 ko e Kapineti. Ko e Kapineti 'oku nau hanga ko ē 'o pule' i ko ē 'a e 'ū me'a ko eni 'oku fai ko ē ki ai 'a e feme'a'aki.

Ka ko u 'oku ou 'ohovale 'i hono tuku ki lalo pehe'i 'a e fili ko ē 'oku mai he kakai he 'oku, he ko e 'uluaki ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga fakaako ia ke fili mai ha taha ki he Fale ko eni. Ka 'oku tau hanga 'e tautolu 'o talamai he 'aho ni 'oku 'ikai ke ai ha fakakaukau ia 'a e Minisitā kae 'uhí kae tonu 'a e PSC ia mo 'ene fokotu'utu'u 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e ngāue ko ē 'a e kau ngāue ko ē CEO mo e me'a ko ia ko e tali ui ki he Minisitā ka 'ikai ke fiemālie ki ai e Minisitā ko e me'a eni 'e hoko, kae 'uhí kae mā'opo'opo e founa ngāue. He 'oku 'ikai ke pehē mai ia te'eki ke tau sivi tautolu he Fale ni pē ko hai 'oku poto pē ko hai na'e ako pē ko hai na'e ta'eako, ke 'uhī ke le'o lahi pē ha taha ia pea tonu ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni atu ki he, ki he me'a he 'oku to'o hala'i e, 'a e fakalea ...

Sea Komiti Kakato: Te ke tali?

Paula Piveni Piukala: Mahino kiate au.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali?

Paula Piveni Piukala: Ke u ki'i tokoni atu pē Nōpele he ko e, ko 'eku 'uhinga he ko e fakalea nau ...

Lord Nuku: Te u tali 'ene tokoni 'anai hē 'i tu'a hē he mālōlō he 'oku ma kai ho'atā ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhinga 'a'aku he 'oku, he ko 'eku tui 'oku ma'uhala 'a e anga 'ene ma'u mei he fakalea na'e fai 'e 'Eua 11.

Lord Nuku: Sio ki he'ene Sea ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai 'aupito ko e 'uhinga ko e fakakaukau 'i he *context* e fo'i lao.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u tali ai 'ene tokoni ..

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a, ki'i me'a māmālie he 'oku 'uhinga he 'oku fanongo atu pē kakai 'o e fonua ko au 'oku ou pukepuke pē moutolu ke mou, me'a tahataha.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u tali ai 'ene tokoni he ko 'ene taimi, 'oku ne me'a mai 'e ia 'oku ou ma'uhala au ki he me'a ko ē ka ko 'eku tui 'oku tonu 'eku ma'u.

Taniela Fusimālohi: Ka u fakatonutonu atu pē Sea he ‘oku ou tui ‘oku ma’uhala ko e mo’oni ia. Ko e, ko e fa’unga ‘oku kei tu’u pē, Minisitā ‘i he loto ki ai e Kapineti. Ko e fakakaukau ...

Lord Nuku: Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Osi fai ia ‘e he kau *CEO* mo e ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia ko ē na’a ke ‘ai mai ‘anenai ‘oku mahino kiate au.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ke to’o e fakakaukau ia ‘a e Minisitā he ‘oku ‘osi maau pē ‘a e pule, ‘a e potungāue ia mo e ‘ū fokotu’utu’u ko ia ‘i ai. ‘Ai ke to’o ke ‘oua toe ‘i ai ha fakakaukau ia ‘a e Minisitā.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku ...

Lord Nuku: Me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ai ‘eku fakahoha’a ‘a’aku.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e ‘uhinga eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e taimi ‘oku ‘i ai e mafai kapau te tau ...

Sea Komiti Kakato: Sai ‘oku mo’oni e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ē, ka tau ‘unu ka ‘ikai te tau ...

Lord Nuku: ‘Oku mei ‘osi ‘eku taimi ‘a’aku Sea he’ene ...

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku he ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu, ‘e ‘Eua 11, ‘oku mo’oni e ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Taniela Fusimālohi: Kai kehe kae ‘oatu mu’a ‘eku fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia na’a ke me’a ‘aki.

Taniela Fusimālohi: Kapau te tau sivi e lao ...

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote. ‘Oua te ke toe me’a mai ha me’a.

Taniela Fusimālohi: Kapau te tau sivi e lao Sea.

Sea Komiti Kakato: Tui kote.

Lord Nuku: Sea ko ia mālō. ‘Osi ‘etau taimi.

Sea Komiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na 'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Tolo e Fale ki he 2:00.

(Pea na 'e toloi ai ki he 2:00)

<005>

Taimi: 1400–1405

Sātini Le'o: ... Me'a mai 'Eiki Sea Fale Aleá

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Na'e kole mai e ni'ihi ke mou me'a ki he Fale Aleá he 2:00 pea ko 'eku faka'atā atu e toko 2 'a ia ko Tongatapu 4 pea toki faka'osi mai 'e Tongatapu 7. Me'a mai Tongatapu 4

Me'a makehe

Hoha'a Tongatapu 4 palopalema misini fufulu me'akai e Pule'anga

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea kae hao atu mu'a e ki'i fakahoha'a he 'isiu ko ení 'Eiki Sea, ki'i me'a nounou pe. Ko e ki'i 'isiu eni ia na'e 'osi 'ave pe ia ki he potungāue tautonú. Ko hono 'uhingá he 'ikai ke u loto Sea ke fakahoha'asi noa'ia e Fale Aleá. Ka kuo lava eni ia fakafuofua ki he māhina 'e 1, 'oku 'ikai ke 'i ai ha tali 'o 'omai pea ko u pehē pe ke 'omai ki he Fale Aleá ke taki ki ai e tokanga e Hou'eiki Minisitā 'oku fekau'aki eni mo e fiema'u 'a e ni'ihi 'oku nau uta e fo'i me'atokoní ki tu'apule'angá Hou'eiki.

Ko e ni'ihi kuo nau ō mai 'o kole e tokoní 'oku nau pehē ko 'enau uta me'atokoni ki mulí ko nautolu pe 'oku nau kumi e māketí, tō 'enau ngoue. Ka ko hono *process* ha fo'i me'atokoni ke 'avé 'oku nau fakafalala ki he Pule'angá hono fufulú. Pea 'oku nau tokanga mai ko hono 'uhingá ko e ngaahi fiema'u fakavaha'a pule'anga mo e fakamāketi. Ke lava 'o tali 'a e fo'i me'akai ko eni 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku fai ai e tokangá.

Ko e mīsini fufulu ko eni 'a e Pule'angá 'i he potungāue ngoué Sea, 'oku fu'u lahi 'ene maumau ka 'oku ki'i fuofuolaa. Pea 'i he 'ene pehē 'oku fakamālohi'i leva 'a e ni'ihi ko ení ke nau fufulu *manual* e me'atokoní pea ko e me'a ia 'oku nau hoko ki aí. Momomomo e me'atokoni 'o a'u ki he tu'unga 'oku 'ikai ke lava 'o uta e me'atokoní pea 'oku holo leva 'a e *quantity* 'o e me'atokoni ko ē 'e lava 'o *export*. Pea ko e 'uhinga ia 'enau kolé makehe mei hono sivi ke taau mo e fiema'u 'a e māketí, he 'oku 'osi hono fufulú pea 'omai ia 'o vali'aki e ngaahi pauta.

Pea ko 'enau kolé maí Sea ke fakapapau'i mu'a 'oku lava ke fai ha ngāue, he ko 'enau ō atu ko ē 'o kolé 'oku nofo pe ni'ihi 'i he tafa'aki ko ení 'o siofi e mīsini mo fakahoko ange 'oku maumau. Ko e 'alu ē ke māhina 'e 2 pe ko e 'eke ko ē pe 'oku fai ha ngāue ki aí ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e fifilí 'o a'u ko ē ki he 'aho ní Sea. Pea ko u kole pe ki he Hou'eiki Pule'angá ke nau tokoni mai 'i he tafa'aki ko ení he 'oku 'asinga ai 'e kumi pe 'e he ni'ihi ko ení 'enau māketí mo 'enau manavasi'i na'a toe mole ia ko hono 'uhingá ko e fetō'aki e taimi 'oku nau alea ki ai. Ko hono 'uhingá 'oku nau fakafalala ki he tokoni mo e *subsidy* 'a e Pule'angá 'i hono pukepuke e *quality* fekau'aki mo e māketí.

Mea'i pe 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai e ngaahi ha'aha'a 'o māmani fakakolope e taimi 'e ngali ke uestia ai hikihiki e totongi e loló. Pea ko u tui Sea 'oku mahu'inga ke tau poupu'u 'a hono uta hotau kakaí 'a e fo'i me'atokoni ki mulí. Ko e ma'u'anga pa'anga muli ia 'a e fonuá ni pea ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu ai Sea na'a lava 'o tokoni mai 'a e Pule'angá 'omai mu'a ha tali 'oku paú. Pea kapau 'oku maumau pea ngaahi ke sai Sea pea 'oku ou kolé ke fakapapau'i mu'a. 'Oku 'i ai ha va'a te ne lava 'o tokanga'i pea 'ave ha tali pau ki he ni'ihi ko ení ke nau fiemālie, ko e ki'i kolé pe ia 'e Hou'eiki Pule'anga ke tokoni mai ai, mālō 'aupito 'Eiki Sea ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá. Fakamālō atu ki Tongatapu 4 hono 'omai ko eni 'a e me'a ko ení fekau'aki pea mo e tau fepoupouaki ko eni hono uta atu e ngoué. Ko u kole pe 'aku Sea ke tuku mai mu'a ha faingamālie ke 'omai ha fakamatala hā e tu'unga 'oku 'i ai ko eni 'a e mīsiní 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 4. Pea toki līpooti mai mu'a ki ho Falé Sea, mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 7

Tokanga Tongatapu 7 ki he fa'ifa'iteliha Pule'anga he pa'anga tukuhau kakai pea taliui mai ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, tapu ki he Palēmiá pea pehē ki he kau Mēmipá. Sea ko e hoha'a e motu'á ni na'á ku fanongo he ongoongó 'aneafi fekau'aki pea mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e Lulutaí Sea. Koe'uhi ko 'aneuhu na'a tau nofo he lao ke fakamonomono, ko e 'isiu foki Sea na'á ku toutou 'ohake kimu'a 'a e mahu'inga ko ē *governance system, mechanisms* ko eni hono pule'i pe ko hono fakalele e fonuá ni. 'Oku 'asi mai foki Sea e 'a e ngaahi nunu'a 'o e 'ikai ...

<006>

Taimi: 1405-1410

Paula Piveni Piukala: ... mo hono fakalele e fonua ni. 'Oku 'asi mai foki Sea e 'a e ngaahi nunu'a 'o e 'ikai ke tau muimui he ngaahi founga. Fakapotopoto fakatatau ki he laó Sea.

Ko e fiema'ú Sea ke 'omai angé he 'e Pule'anga ko e lāunga mei Vava'u, lāunga mei Ha'apai, lāunga mei he kau folau mei 'Asitelēlia, 'Amelika 'enau fefononga'aki. Tu'u he tu'unga ta'eta'epau. Kātoa, ko 'enau ō mai ke feinga ki Vava'u, kaniseli e vaka, hē holo kinautolu. Hanga 'e nautolu ia 'o toe tānaki atu e kavenga fakapa'anga ki he kakai e fonua makatu'unga he 'ikai ke fakapotopoto 'a 'etau faitu'utu'uni ki he ngaahi me'a lalahi, *public necessity* 'a e fonua ni. Sea ko u manavasi'i he ko e 'isiu ko ení fu'u fuoloa 'ikai ke ngata he 'ene fuoloa 'i ai mo e hoha'a mai. Hoha'a e kakaí, hoha'a mo 'Ene 'Afio ki he founga hono fakalele e kautaha ko eni Sea.

Na'e 'ohake e 'u me'a ko eni 'aneuhu he Lao Fakaangaanga ko eni pea 'oku mahu'inga ia Sea ki he mātu'a he Fale ni. Hou'eiki he Fale ni, ke nau sio fakapotopoto ange pe 'oku kei taau 'a e founga ko eni 'oku fakahoko 'aki e ngāue 'e he Pule'anga he kautaha ko eni. Ke 'omai mu'a 'e he Palēmia ha fakamatala mo'oni tukuā hono lohiaki'i e Fale ni. Ke tau 'ilo ko e hā ko ā e me'a 'oku hoko ki he kautaha ko ení. He na'e toki 'osi ni pe hono fakatau te'eki lava ha ta'u ia 'e taha Sea. Te'eki lava ha ta'u 'e taha ko e me'a ko ē 'oku ou ongo'i

‘Eiki Palēmia: Sea kau talanoa atu au he ko ē kuo ne ‘osi tala ‘e ia ‘oku mau lohiaki’i e Falé. ‘E ‘ikai ha taimi ia ‘e lea lelei ai, ‘e me’a lelei ai e Fakafofonga ni.

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a kotoa pe ko e loi, mo e kākā, mo e kaiha’a

Paula Piveni Piukala: Tau ongo’i tau mafasia

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke toe ha fehu’i pea tuku atu ha tali

Paula Piveni Piukala: Hono heu takai holo

‘Eiki Palēmia: Kae tuku ā e tuku hifo Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Mo hono ngāue noa’ia ‘aki e tukuhau e fonuá ta’e’omai mo fakaongoongo mai ki Fale ni Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pea u pehē ‘e au ko koe ia ko Kepaleli pe mo koe mahalo ‘oku mo ofi hake ki hevani kae tuku ho’o tukuhifo pehe’i ai ha taha ‘oku ai ha’ane fakakaukau ki he me’a ko ‘e e.

Paula Piveni Piukala: ‘UHINGA ia ‘eku hoha’a ‘aku ‘uluaki pe me’a ko ia Sea ko e 2 pe he na’a ku ‘eke foki

‘Eiki Palēmia: Tuku mai ke tali atu

Paula Piveni Piukala: Ke ‘oatu kātoa ai pe ‘u fehu’i ko eni ke, ke ke toki me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Toki ‘ai mai he ko e ‘uhinga he ko e me’a pango he ko e fakangofua ‘e he Sea ke ke vilovilo atu koe ia ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe.

Paula Piveni Piukala: He ko e ‘u fehu’i ko eni ‘oku nofo kātoa pe he *governance*

‘Eiki Palēmia: Pea tuku pe ā ke ke fa’iteliha ā koe hotau Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Nofo kātoa pe he *governance* pea mo e anga mo e ‘ikai ke tau ongo’i ‘oku malu e tukuhau he ‘ikai ke taliui ‘a e *Executive* ki he Fale ni. Ko e fakamatala ko e ko ē na’a ku fehu’i ‘aneafi Sea te’eki ke ‘omai hano tali. Na’a ku fehu’i ‘aneafi pe ko e pa’anga mei fē? Mafai mei fē? Ke nau to’o pe pa’anga ‘o *inject* ki he *TDB* neongo ‘oku ou loto ke fai e me’a ko ia Sea.

Ka ‘oku mahu’inga e founa ngāue ‘oku taukave ki ai ‘a e *governance* ke pule’i lelei e tukuhau e fonua. Ko e ‘uhinga ia ko e mafai mei fē? He na’e ‘eke ia ‘i Fale ni Sea he lolotonga e patisetí.

‘Eiki Palēmia: Ko e te ke lava pe Fakafofonga ki’i faka-Tonga’i mai ange pea ke fakamatala’i mai ‘a e *governance* ko ē ‘oku ke toutou me’a ‘aki ko e ‘uhinga he ‘oku fēfē.

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: Ke pule’i atu ia ‘i Fale Alea?

Paula Piveni Piukala: Kole ki he Palēmia ko e Kupu 19, Kupu 78 he ‘ikai *pay out* ha silini mei Fale Pa’anga kae ‘oua leva kuo hikinima ki ai ‘a Fale Aleá ni.

‘Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Kupu 19 ia

‘Eiki Palēmia: Nau ‘osi talaatu pe ho’o

Paula Piveni Piukala: Kupu 78 ko e me’a ‘oku

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: tu’utu’uni ki ai e Fale

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu atu Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ia ‘e fai ‘e he kau Minisitā

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga fakatonutonu atu

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Fakafofonga me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Tali pe ke ke me’a ki lalo ka u toki hoko atu. Na’e ‘osi tali tu’o fiha e fehu’i ko eni Sea pea te u toe tali atu pe mahalo ko e tu’o 6 eni. Ko e kātōa ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga ‘oku ‘atita’i ‘oku ‘omai ki ho Fale Sea. ‘Ikai ke ‘ilo pe ko ‘ene hanga mahalo ko ‘ene malanga mahalo ki he

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘a e Palēmiá ko e pa’anga ‘a e fonua he ‘ikai ke *commit* ia ki ha me’a kae ‘oleva kuo hikinima

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: ... ki ai ‘a Fale Alea ni, Kupu 19 ia

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke u fakamahino atu ange ki he Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Kupu 78 ko e me’a ‘e tu’utu’uni e Fale ko e me’a ia ‘e fai

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Tongatapu 7 fakatonutonu atu Tongatapu 7 kapau te ke lava a ‘o mālōlō ā ki lalo

Paula Piveni Piukala: He ‘ikai ke nau faitu’utu’uni pe Sea ka ko u loto ke ke fakama’ala’ala mai Sea pea kapau ‘e kole ki he Kalake ke ne mai ha

‘Eiki Palēmia: Me’a ā ki lalo Fakafofonga ko u fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mahu’inga Sea ki he halafononga *moving forward*

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Fakafofonga

Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku fakatonutonu koe ‘e he Palēmia

Fakahā Palēmia ‘oku ‘atita’i ngāue Pule’anga pe ‘oku fakahoko fakatatau ki he Lao

Eiki Palēmia: ‘A e hala ko ē *moving forward* ko hono taimi ‘oku ‘atita’i ai ‘oku ‘atita’i ai ‘a e seniti hū mai mo e ‘osi hū atu. ‘Ai ke ke mea’i ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku pehē atu ko ē ‘oku ‘atita’i he ‘oku pau leva ke sio ko e hā e fakamole mo e fakahū mai ki loto. ‘Okapau ‘oku ‘i ai ha palopalema ai e ‘atita te ne faka’asi mai ‘i he’ene ‘atita pau ...

<007>

Taimi: 1410-1415

Paula Piveni Piukala: ...Fakatonulea’i mai e Kupu 19 ‘o e Konisitūtoné he ‘ikai totongi ha pa’anga mei he Fale Pa’anga kitu’a ‘oua leva kuo hikinima ki ai ‘a Fale Alea ni. Hanga ange ‘o faka’uhinga’i fakalao mai ange ena.

Eiki Palēmia: Na’a ke me’a ki he me’a na’a ku fakahoko atu ko e kātoa e me’a ‘oku *check* he ‘Atitá te nau *check* pe ‘oku fai ki he tu’utu’uni ‘oku kau ai e lao ‘o e fonua.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lao eni ki he anga hono *spend* e pa’anga, he ‘ikai ke tu’u hake pe e Palēmia ‘o faitu’utu’uni hangē ha pa’anga pe ia ‘ene *grandfather*.

Eiki Palēmia: Sio ange ‘oku ‘ikai pe foki ke tokanga ia ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā e fakatonga ki ai Sea.

Eiki Palēmia: Mahalo ‘oku sai ange ke lāunga’i ko e ‘uhinga ke ma’u mai ha ki’i seniti mahalo mei he kau pou pou mei ‘Amelika

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini he ‘ikai ke fa’iteliha ia pea toki fai ha tu’utu’uni ‘a e ‘Atita.

Eiki Palēmia: Ke pehē ko ‘ene me’a pe ‘a’ana ‘oku fai ko ‘ene lau pe ki ha taha pe ‘i Fale ni Sea.

Paula Piveni Piukala: Pau ke ne kole e mafai ‘o e ‘Atita. Ko e Konisitūtone ē ko e Tō Folofola ē ke na fenāpasi. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku ne toe ‘ai mai ‘e ia fa’iteliha pe ia kae toki ‘omai ‘a e ‘Atita.

Eiki Palēmia: Na’e ‘anefē ia ha’aku pehē atu fa’iteliha. Na’a ku pehē atu ‘oku fakapapau’i he ‘Atita pe ‘oku fakalao pe ‘ikai.

Lord Tu’ilakepa: Kuo mahino mai kiate au Sea ko e ...

Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ko e taimi eni ‘a e ‘Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia: 'Io pea 'ai mo ta'ofi ē Sea kae tuku ā e 'ainoa'ia 'etau feme'a'akí tau fakahela'ia he ō mai ki heni ke fanongo he ngaahi fakahela.

Lord Tu'ilakepa: Kuo mahino kiate au Sea 'a e 'uhinga ko ē 'oku sai'ia ai 'a e Fakafofonga 'i he taimi 'oku Sea ai 'a e Feitu'u na ke 'ai'ainoa'ia pe ia he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e poini Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fai mo ke ui 'o ta'ofi.

Paula Piveni Piukala: Ke ke fakama'ala'ala mai pe 'oku ai ha mafai 'i he Kapineti pea mo e Palēmia ke nau to'o ha silini ta'efou mai ki Fale Alea. Fo'i me'a pe ia 'oku ou loto ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga, Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Kapau te ke talamai 'oku 'i ai 'a e mafai pehē.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea he 'ikai ke u toe lea he 'isiu ko eni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: He 'ikai ke u toe 'omai 'a e Tō Folofola ki he Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: Pe'i 'omai ka mau talaatu.

Paula Piveni Piukala: Ko ha 'isiu ia ki he Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: Fanongo mai ho fo'i poko ka mau talaatu e me'a ko eni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Lord Tu'ilakepa: Fakahela lea he Feitu'u na, hanga 'o 'eke ki he tauhipa'anga ko ena na'e Minisitā Pa'anga 'osi fai pehē pe e Pule'anga kimu'a. Ka kuo pau ke nau nofo 'i loto he Patiseti ko ē kuo tali he fonua.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu.

Lord Tu'ilakepa: Ngata he vāhengá 'oku 'ikai ke ngofua ke nau ala ki ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu.

'Aisake Eke: Sea fakatonutonu, ki'i tokoni pe.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai 'o ki'i vakavakai he 'oku lahi e 'ū me'a kimu'a 'e Sea fai mo ke ui hingoa atu ā pea tuli kitu'a.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ko ha makatu’unga e me’a na’e hoko kimu’á ko ha *benchmarking* ia ke fakafenāpasi’aki ‘etau fononga kimu’a.

'Eiki Sea: Fakafofonga me’a ki lalo.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eke atu ki he Minisitā ko ē mālōlō ne mea’i lelei e me’a ko ia.

'Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele te u tuku e taimi kia Tongatapu 5 ke me’a mai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Taukave Tongatapu 5 ko e pa’anga kotoa ke fakamoleki ‘e he Pule’anga kuopau ke tomu’a tali mei Fale Alea

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Hou’eiki Fale Alea mālō e laumālie ki he ho’ataa ni tau a’u mai ki he ho’ataa ni ‘etau kamata mālō. Sea ko ‘eku lave pe ‘a’aku ki he poini foki. Kaikehe ko e poini ko ē ‘oku ou ‘ohake pea ko u pou pou ko u fie fakamahino pe ko e Kupu 9 ko ē ‘o e laó mahino ‘oku felāve’i mo e 19 Konisitūtone. Ko e 9 (1) ko e pa’anga kotoa pe ‘oku pau ke fakamoleki ‘e he Pule’anga kuo pau ke ‘uluaki tali ia he Fale Alea pea toki ngofua. Ko e kupu pe taha ‘i he lao ko eni ko e Kupu(5).

Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e pa’anga patiseti pe ‘oku pau ke tali ‘e he Fale Alea

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu ai Sea.

'Aisake Eke: Ko e Kupu (5) ‘oku ‘uhinga ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘uhinga ia ki he *budget* ‘oku tali ‘e he Fale.

'Aisake Eke: Ko e pa’anga ia mei ha *project*.

'Eiki Tokoni Palēmia: He ‘ikai ke fai ha fakamole.

'Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia te tau fanongo ki he me’a ‘a Tongatapu 5 pea te u toki ‘oatu ho faingamālie.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka ko u fakatonutonu atu Sea ko e tu’o fiha eni ‘eku kole atu fakatonutonu ‘ikai ke tali mai he Feitu'u na.

'Eiki Sea: Me’a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku fiema’u ke tau palanisi ‘etau alea.

'Eiki Sea: Me’a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku ...ko e fakamole ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku tali ia ‘i he *Budget* fakata’ú ‘e he Fale Alea, he ‘ikai ke ha’u e Pule’anga ‘o ‘ai e ki’i me’a

fakamole kotoa pe ke ui e Falé ke ne tali. Ko e me'a ko ia 'oku tali he *Budget* pea ko e 'Atitá 'oku 'atita he *Budget* pea mahino ai e fakamole 'oku fai 'e he Pule'anga 'Eiki Sea.

Fehu'ia Tongatapu 7 e 30 miliona 'i he Patiseti na'e fakahū atu ki he Pangike TDB

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i 'eke ange ke u ki'i fehu'i ange ki he *DPM* pe na'e 'i fē'ia 'i he Patiseti 'a e 30 miliona ke *inject* ki he *Tonga Development Bank*?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke u ki'i tokoni atu.

Paula Piveni Piukala: Na'e 'i fē'ia ia?

'Eiki Palēmia: Ko ena Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali Minisita Pa'anga 'ikai ha'ane 'ilo ki he 30 miliona 'ohake Tongatapu 7

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e 30 miliona hā eni 'oku tau talanoa ai. 'Uluakí ia, ua 'oku 'i ai e fekau'aki ia 'a e Pule'anga mo 'ene ngaahi pangikē. 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i 'e au pe ko e mama 'ave *information* 'a e fengāue'aki ha taha mo 'ene *client* pangikē ki ha tokotaha kehe. Hala'atā ke u 'ilo 'e au pe ko e 'uhinga ki he hā. Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e tālanga ko eni 'oku ha'u mei fē pe ko 'ene fou ki fē mālō Sea.

<003>

Taimi: 1415-1420

Paula Piveni Piukala: Ko e makatu'unga ia 'eku fakafehu'i. Ko u fokotu'u atu ki he Fale ni ke 'omai e *issue* ko eni 'o 'ave ki he Komiti Pa'anga ke faka'eke 'a e pangikē ko eni he ko e fakamatala tonu pē eni Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea,

Paula Piveni Piukala: Pē na'e hū 'i ha *Government development loan* pē na'e hū 'i ha *saving* ka 'oku 'i ai e ngāue ..

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Paula Piveni Piukala: ka 'oku ai e pa'anga 'oku 'ave ki he pangikē ko eni Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e pa'anga hā ko ā 'oku talanoa ki ai, 'oku 'ikai ke ai ha fa'ahinga lipooti pē ko ha me'a ke 'omai ki heni. Ko 'ene fanongo 'a'ana ia ko e talaange 'e he tokotaha.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lipooti mei he *Reserve Bank*..

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ke u ma'u 'e au 'a e lipooti ko ia.

Paula Piveni Piukala: He 'ikai toe lava e pangikē ko eni 'o *issue* ha nō pea na'e mahu'inga eni..

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko fe'ia e lipooti 'a e pangikē?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Sea 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au e lipooti 'oku ai e 30 miliona 'oku talanoa mai ki ai e Fakafofonga. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ko ē ki ai ke u tokoni atu ai, ka 'oku 'ikai ke u lava au 'o tokoni atu he tafa'aki ko ena. Mālō.

Fakatokanga ki Tongatapu 7 ka 'omai ha ngaahi fika ki Fale Alea kuopau ke 'omai mo ha fakamo'oni

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te u fakatokanga atu he taimi ni. Kapau 'oku ke 'omai ha fika ki he Fale Alea pea ke 'omai ha fakamo'oni. Ko e 30 miliona 'oku ke me'a mai ki ai ko eni 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē.

Tukuaki'i Tongatapu 7 'oku kau Pule'anga he Pule'anga loi lahi 'i Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Sea kau e ki'i Pule'anga ko eni he Pule'anga loi lahi 'i he Fale ni. Hangē ko eni te u 'oatu e loi ko eni. Na'a tau talanoa pē na'e fakatau 'a e pa'anga mei fē 'a e ..

'Eiki Palēmia: Tuku pē ke nofo 'o lau ma'u mai pē kia mautolu. 'Oku ke fakatau pē ki ho'o tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Sea me'a kātoa ko eni 'oku 'i he miniti pea ko e me'a ko eni te u lava fakamo'oni'i.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku 'eke atu ki he Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku lea 'aki he Fale ni.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku ke tukuaki'i e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: 'Omai pē 'e koe kapau 'oku ke faka'atā pē 'e koe he laulau tavale pē ia hē ka ma tangutu pē mautolu.

Paula Piveni Piukala: Hangē ko eni na'e 'eke pē ko e pa'anga mei fē na'e fakatau'aki e vakapuna.

Tokanga Palēmia 'oku faka'atā pe 'Eiki Sea Tongatapu 7 ke fa'iteliha 'i Fale Alea

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito Sea 'oku mahino ia 'oku ke faka'atā pē 'e koe ke fa'iteliha 'a

Tongatapu 7 ia 'i hotau Fale.

Paula Piveni Piukala: Na'a nau talamai katoa pē ko e nō pē ia 'a e kautaha. Na'a ku 'eke ki he pangikē pē 'oku ai ha nō 'a e kautaha talamai 'e he pangikē 'oku 'ikai ke 'i ai ha nō ia 'a e kautaha.

'Eiki Palēmia: sio ange ki ai sio ange ki ai ki he founa ko ē.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Ko e pa'anga pē ia 'oku 'oatu mei he tukuha.

'Eiki Sea: Tongatapu 7. Ko 'eku kole atu ke ke me'a ki lalo pea ke longo 'o tangutu hifo ki lalo. Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku mafai ke u ta'ofi homou feme'a'akí ka 'oku 'i ai 'eku mafai ke u fakangatangata 'o fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uní. 'O kapau 'oku 'i ai hamo'oni'i me'a 'oku ke 'omai ki he Falé ni, pau ke 'omai 'aki 'a e fakamo'oni. 'O kapau 'oku 'ikai ke kau he naunau ko eni 'oku tufa atu pea tali he Falé ni pea ke 'omai e naunaú ke me'a ki ai e Hou'eikí.

Ko e 30 miliona ko ení ko e tukuaki'i mamafa 'oku ke 'omai ki he Pule'angá pea 'oku fiema'u ke 'omai ha tali 'a e Pule'angá ki he tukuaki'í. Ka ko ena 'oku mo fetukuaki holo ke tuhu'i, 'oku lohiaki'i tautolu he Pule'angá. Ko e me'a te tau iku ki ai ko e 'omai e fakamo'oni pe ko hai 'oku mo'oni pe 'ikai. Ko koe pe ko e Pule'angá? Ka he 'ikai ke tau lava 'o fakamaau'i he taimi ni 'oku te'eki ke kakato 'etau fakamo'oni.

Te u kole atu, 'omai ha fakamo'oni kapau 'oku mo'oni pea kapau 'oku 'ikai ko koe 'oku ke lohiaki'i e Falé. Ko e *onus* pe ko e mamafa 'o e tukuaki 'oku 'ia koe pea ko ena 'oku 'osi 'omai e tali mei he Pule'angá 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē. Tau sio leva pe ko hai 'oku mo'oni he taimi 'oku 'omai e fakamo'oni.

Ko u kole atu, 'oua toe 'ohake me'a ko ení kae 'oua leva kuo ke 'omai e ngaahi fakamo'oni ke me'a ki ai e Hou'eikí, he 'oku mole 'etau taimí 'oku te'eki ke tau fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha me'a pehē pe 'ikai.

Fokotu'u Tongatapu 7 fetu'utaki 'Eiki Sea Fale'i hono mafai ki he TDB ke 'omai mei ai fakamo'oni

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fokotu'u atu mei he mafai 'o e Feitu'u na he Fale ni, ke ke fetu'utaki ki he pangikē ke nau 'omai e fakamo'oni kuo 'osi 'i ai e 30 milioná.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu Sea e Fakafofongá. Fakafofonga!

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu. Ka me'a atu leva e Seá ki he me'a ko iá pea ke 'alu 'o kumi mai ho me'á mo e fakahela.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke me'a, 'oku ke me'a, 'oku ke me'a ki hē ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fatongia ‘o e Falé ni ke nau fakapapau’i ...

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hono tukuaki'i au he 'Eiki Minisitā Leipá ki he me'a 'aneafi ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku tukuaki'i 'oku mo'oni 'eku tukuaki'i.

Lord Tu'ilakepa: Ko u ma'u kotoa e 'ū me'a ko iá paasi ki he Minisitā Leipá ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e fatongia ia 'o e Falé ni ke nau fakapapau'i.

Lord Tu'ilakepa: Ko e mo'oni'i me'á ia fekau'aki mo e tofua'á. 'Omai e tohi, 'omai mo e 'ū tā pea u paasi ki he Minisitā ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ke ne mea'i.

Paula Piveni Piukala: He 'ikai mole hoku taimi 'a'aku he 'alu 'o kumi mai ...

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku mole homau taimí he omai 'o fanongo talanoa.

Paula Piveni Piukala: Ko e mafai e Feitu'u na ...

Lord Tu'ilakepa: Tangata loi koe he Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke fie lahi 'aki e me'a ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'etau palopalemá ...

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou fokotu'u atu ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ta'emaa'usia ko ē.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele fakamokomoko, me'a hifo ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai 'oku kātaki'i ngata'a Sea, 'ikai ke ke ta'ofi pea 'ai e tu'utu'uni ke mahino kae ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e hā e me'a 'oku ke 'uhinga ki aí kātaki'ingata'á?

'Eiki Sea: Tongatapu 7, me'a hifo ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Ko u 'osi talaatu ko e ta'u fo'ou te u a'u atu kia koe.

Paula Piveni Piukala: 'Uhingá 'oku ... au.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ke ‘omai e le’o ‘a e kakaí ‘enau tukuhaú ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7, ko e tu’o tolu eni ‘eku ui ho hingoá.

Lord Tu'ilakepa: ... me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: ‘A e hā?

Lord Tu'ilakepa: ‘A e me’a ko ena ‘oku ke fakakaukau pē ki aí.

Paula Piveni Piukala: ‘A e hā?

Lord Tu'ilakepa: ‘A ena ‘oku ke fakakaukau ki aí.

Lord Nuku: ‘Oku ou kole atu Sea ...

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sātiní ...

Lord Nuku: ‘Oku ou kole atu Sea ke ...

'Eiki Sea: Ke tataki atu e Fakafofongá.

Lord Nuku: Tuku atu ia ke na ō naua ‘o fuhu, ko e me’a pē ‘oku na fiema’u.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki’i tokoni atu pē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele, me’a hifo ki lalo.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e ‘ai ke u ki’i fakahoha’a atu au ka ‘oku sai pē. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Lava pē ke u ki’i tokoni atu Sea.

Tu’utu’uni ‘Eiki Sea fakamālōloo’i fakataimi ‘aho 2 Tongatapu 7 mei Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki te u tu'utu'uni heni ke *suspend* ‘a e Fakafofonga ...

<004>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ‘ai pē ka u ki’i tokoni atu Sea?

'Eiki Sea: Hou’eiki te u tu’utu’uni eni ke *suspend* ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7 ‘aho ‘e 2 mei he Fale Alea kamata mei he taimi ni.

Tokanga ‘Eua 11 ki he palopalema e fefolau’aki vakapuna mo e Kautaha Vakapuna Lulutai

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pē ke fai ha ki’i ha ki’i fehu’i he *issue* ko eni. Sea ko e fakataumu’a ‘eku fehu’i ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ko eni he Takimamata ko e Falaite na’a

ku lele atu ai ki mala'evakapuna ko e folau ki 'Eua pea na'e puna pē vaka ia ki 'Eua ka na'e 'i ai e kau folau na'e fakataumu'a ki Ha'apai 'ikai ke lava ko u tui ko e 'uhinga ko eni 'oku fakamatala ko eni.

Ko hono ua Sea na'e 'i ai e ongo ki'i fāmili mei Kānata na'a nau a'u mai ki Tonga ni ko e feinga ki 'Eua he 'aho ia kimu'a atu ai ke fai 'enau kakau mo e tofua'á. Ko e me'a na'e hokó Sea kaniseli e vakapuna. Na'e ma'u he motu'a ni e fakamatala 'a e lotomamahi lahi 'a e ongo ki'i fāmili ko eni 'i he fakamole lahi na'a nau fai ke nau a'u mai ki Tongá ni pea kaniseli e vakapuna ia ke nau o 'o fai e ngaahi me'a ko eni.

Sea ko e anga 'eku fehu'i 'a'aku ia ki he ki he 'Eiki Minisitā he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e uesia lahi he koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ke fo'ou ia na'e 'osi hoko pē ia kimu'a 'a hono uesia 'e he *domestic service* ko ē 'a e vakapuna 'a e takimamata.

Ko hotau kāinga ko ē mei tu'apule'anga ko e pēseti 'e 40, 'e 60 pēseti 'e 60 'o e kau folau'eve'eva ko ē ki Tonga ni 'oku lau ia ko e kau Tonga 'oku nau o mai 'o 'o 'a'ahi ki honau ngaahi fāmili.

Kole ke mai tali mahino Pule'anga ki he tu'unga 'i ai vakapuna Kautaha Lulutai & palopalema he fefolau'aki

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki mu'a ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga ko e 'uhinga pē Sea ko e 'ū me'a ko ē 'oku me'a mai 'aki he Fakafofonga 'oku mo'oni pē ia ngaahi palopalema 'oku hoko 'o a'u mai ki he taimi ni pea kuo mahino pē. Kae 'oange ki he Pule'anga ke tali mai ko e hā ko ā e 'ū me'a 'oku, na'e mai e vaka mei Nu'usila 'o fakahoko fatongia mo e ongo vakapuna 'a Tonga ni ka kuo mahalo kuo tu'u ia pē ko e hā. Ko e ki'i, ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e vakapuna he taimi ni 'a e me'a ko eni mo e ngaahi palopalema ko eni he ko e fakamatala ia ko ē 'oku mahino pē na'e hoko pea sai mai pea toe hoko pea 'oku lolotonga hoko. Kae mai mu'a he Pule'anga ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai mo e ngāue 'oku fai ki ai he 'oku mo'oni e ngaahi palopalema ia fekau'aki mo e mo e fefolau'aki tautautefito ki he kau o mai mei muli Sea kae mai ha tali, mai ā ha tali he kuo mahino e me'a ko ē 'oku fakamatala mai 'e he Fakafofonga 11.

'Eiki Palēmia: Sea 'e lava pē 'o fai ha tokoni atu.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku fehu'i leva ia 'ai ke fai 'eku fehu'i ki he 'Eiki Minisitā. Ko 'eku fehu'i leva ia ko e hā leva e ngāue 'oku fai ki ai ke foki ke nōmolo 'a e sēvesi ko ia. 'Oku fakatuta 'aupito ki he kakai muli pea ko u lea 'aki pē 'e au 'oku 'osi fetu'utaki mai e tokolahi ia ka au fakatuta 'aupito 'a 'enau a'u mai ki Tonga ni kuo kaniseli 'ikai ke lava e puná.

'Eiki Palēmia: Sai kae tali atu ā he ko e 'uhinga 'e 'osi pē 'aho ni ia he tau tali fehu'i.

Taniela Fusimālohi: Pea ko e hā leva 'a e 'a e me'a ke fakahoko ...

Tali mei he Pule'anga ki he tu'unga 'i ai ngaahi vakapuna Lulutai

'Eiki Palēmia: Sea 'oku fakamālō atu he ma'u faingamālie fakamālō he 'eke fehu'i na'e 'osi fakahokohoko mai pē eni 'anenai kae tuku pē ke toe 'oatu pē, na'e 'i ai e vaka foki na'e Saapa na'e lisi mai. He ko e 'uhinga 'oku kei fai e ngāue ia mo e *insurance* ke *replace* 'a e vaka Saapa kimu'a pea na'e lisi mai e vaka ko eni. Pea na'e fiema'u ia 'oku 'i ai 'enau *maintenance*

schedule pē ko e taimi ia ‘oku pau ke ‘ave ai ‘o fai hono *check* ia. Pea fakafoki leva ‘ave leva ki Nu’usila *check* kae tau mai leva he *weekend* ko e ‘uhinga ke hoko atu ‘ene faifatongia ki he ‘uhinga ko e lisi ‘o e vaka ko ia ke tokoni ki hono fakaheka ko ē mo fakauta ‘etau kau pasese. Mahino ‘aupito pē *disruption* ko e ‘uhingá he ‘oku si’isi’i leva he ‘oku ‘ikai leva ke toe ma’u e sea lahi ko eni ‘o e Saapa. Ka ko e fakahoko atu pē ko e ko e me’a ia ‘oku hoko pea ‘oku ‘i ai e faka’amu he kaha’u na’a toe lava ā ke ma’u ā ‘a e Saapa ke tau pule’i ‘e tautolu mo tau ‘e he kautaha ko e ‘uhinga pē ko e feau ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ko eni ‘a ē ‘oku me’a ki ai ‘a ‘Eua 11. Ko ia pē ‘Eua 11 ‘a e ki’i tokoni atu pē kae me’apango pē ko e fakatuta ‘a e ngaahi ngāue ko eni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e ‘uhinga foki ia ‘eku ‘eku fakatalanoa he ko e ola pē foki eni e me’a ‘e hoko ko e ‘ikai ko ē ke tuku ki he nima totonú ke ne fakalele ‘a e ngāue ko eni pea ‘e toutou hoko pē ia ‘i he kaha’u. Ko ‘eku fehu’i ko ē hono ua.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fehu’i pē fehu’i pē ki he Feitu’u na ‘oku, na’e kau ko ā mo ‘Eua 11 hono faka’atā ke me’a he ho’ataa ni pē ko 4 pē mo 7 pea kapau ‘oku ‘atā pē ia ke tātānaki atu pē sai pē ia ke mau tali fehu’i pē mautolu ka ko e ‘uhinga ko u pehē au na’e ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko u tali e fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia na’e ‘ikai ke ke kau koe he faka’atā ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea ka ko e fehu’i pē eni ia Sea.

‘Eiki Sea: Ko e fehu’i ‘oku miniti pē 1.

Fehu’ia palopalema fekau’aki mo e me’angāue fufulu me’akai ke tokoni ki he kau ngoue

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko e fehu’i eni hono ua Sea ki he ki he me’a ko ē na’e fakalave ki ai ‘a Tongatapu 4 he ‘oku mo’oni pea ko ‘eku fehu’i ko e koe’uhí he na’e ‘osi ‘ohake e me’a ko eni ko e potungāue ko ē ‘oku totonu ke ‘i ai e ngaahi me’a ko eni ko e Potungāue ko ē Fakalalakaka Faka’ekonōmika e Minisitā ko ia he kuo movete ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Taniela Fusimālohi: ... ka hōhoa mo *coordinate* pe fokotu’utu’u lelei. Ko e ngaahi fale *pack*, ko e ngaahi me’angāue fufulu, ko e māketi, ko e kau ngoue, ‘oku vahevahe kotoa ia he ngaahi *ministry* mahalo ‘oku 3 pe 4. Ka ko e anga ‘o e fehu’i pe ko e hā e ‘uhinga ‘oku hoko ai e ngaahi palopalema ko eni pea ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai e tokangá pe kuo hā nai ha fokotu’utu’u pehē he na’e ‘osi ‘oatu e fokotu’utu’u ko iá fakakaukau ko iá

‘Eiki Palēmia: Sea ko u fakamālō atu he fehu’i kae tali atu pē. Na’e ‘osi tali pe Tongatapu 4 pea na’e fiemālie pe ki ai. Ko e ‘uhingá ‘e pau ke mau o ‘o sio ko e hā ko ā e ‘uhinga ‘o e me’a ‘oku hokó pea toki līpooti mai Fakaafongā. He ‘ikai ke toe ‘eke mai tu’o 3 tu’o 4 e fo’i me’a tatau pea liliu ā e tali ko iá. Tuku mai ha faingamālie, ke mau sio pe ko e hā e talanoa pea mo e potungāué, hā e me’a ‘oku hoko ki he mīsini pea toki fakahoko mai ki Tongatapu 4 pea kau ai mo e Feitu’u na. Ka ko u ‘ilo pe ‘e au mahalo ‘oku ke fiema’u pe ‘e koe ha taimi ke ke me’a ai ka ko e ‘uhinga ia e fakatonutonu ‘anenaí, mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ka ko e ‘uhingá foki Sea ke maau mo mā’opo’opo e ngāué ke ‘oua toe hoko e palopalema ko ení. He ‘oku matalahi e me’á, ko ē ‘oku pehē ‘e Tongatapu 4 ‘oku toe tuku ange mo e māketí ke kumi ‘e he kau ngoué. Ke kumi fēfē, he ‘oku nau ‘ilo fēfē ko honau fatongiá ko e ngoue. Ko ē ‘oku maumau e mīsini ia na’e tonu ke ‘ái, ka ko e fokotu’u fakakaukau

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 10, mālō ‘Eua 11. ‘Osi mahino ho fehu’í pea na’e ‘osi ‘omai e tali meí he Pule’angá ‘oku ‘ikai ko ha taimi eni ke ke fakamalanga, ‘osi e miniti ‘e 1. Me’a mai Tongatapu 10

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Tokanga ki he uesia kau ngoue he palopalema misini fufulu & misini faka’ahu

Kapelieli Lanumata: Mālō tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. Fakamālō atu he faingamālié, Sea ko u fokoutua hake pe au ko u fie lave atu pe au ki he ‘isiu ko eni na’e tokanga atu ki ai e kaungā Fakafofonga ko ē mei Tongatapu 4 fekau’aki pea mo e mīsini fufulu ‘a e me’atokoni ko ē ke uta ki tu’apule’angá.

Ko e ‘isiu ia ‘oku mahu’inga’ia ‘aupito e motu’a ni ia ai he ko e meimei ko ‘etau makakoloa ‘oku 2 pe. Ko tahi pe pea mo ‘uta pea ko e tokolahi ‘aupito e kakai ‘o e fonuá ko e meimei ko ‘enau ma’u’anga mo’uí pe ia ko e uta e me’akai ki tu’apule’angá. Na’e ‘i ai e kole ki he Pule’angá he taimi na’e fai ai e feme’a’aki he patisetí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ‘isiu lalahi ‘oku fekuki pea mo e kau ngoué kae tautautefito ki he ngoue ko ē ‘oku uta ki tu’apule’angá ‘o kau ai ‘a e si’isi’i e ngaahi fale faka’ahú. Ko e palopalema ko eni ‘oku hoko he taimi ní pea mo e palopalema ko ena ko ē ‘a e mīsini na’á ne hanga ‘o faka’ahu ‘etau fua e fonuá ‘i mala’evakapuná

‘Eiki Sea: Tongatapu 10 ‘oku ‘osi ho miniti ‘e 1, ‘oku ‘i ai ha’o fehu’i

Fehu’ia Tongatapu 10 nō mai vakapuna mei Nu’usila ke tokoni he fefononga’aki vakapuna

Kapelieli Lanumata: Ko ‘eku ki’i fehu’i pe na’e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘anenai ko e Kautaha Lulutaí ko e kautaha ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai ‘etau *share* ai. Pea na’e toki ‘osi eni ‘ene me’a mai, na’e *charter* mai ‘a e vaka pea mei Nu’usila Saapa (*Saab*) ki he tokoni ki hono fefononga’aki fakalotofonuá. Ko ‘eku fehu’i pe ‘a’aku ia pe ko e taimi ko ē na’e *charter* mai ai e vaká, ko e fo’i vaká ‘ata’atā pe na’e ‘omai pe na’e ‘omai pe ‘e he kautahá ‘a e vaká fakataha mo ‘ene kau pailate mo ‘ene kau ‘enisinia ke nau fai e ngāue ko ení kimu’a he’enau foki atú, ko ia pe Sea. Fehu’i pe ‘a’aku ko e *integrity* e kautahá.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: ... pea mo e, kimu’a ke u talí ko ‘eku ‘ai pe ‘e au keu mahino’i ko ā ‘Eiki Sea e fehu’i pe ko e ‘ai ha taha ‘oku fe’unga. Ko e hā e fekau’aki e *integrity* e kautahá pea mo e lisi ... ko ‘eku ‘uhingá pe ki Tongatapu 10 pe ko e hā ‘ene ‘uhingá?

Fehu’ia ‘uhinga ki he tu’u ‘a e vakapuna Kautaha Lulutai

Kapelieli Lanumata: Mālō ‘e ‘Eiki Sea pea tapu atu ki he Palēmiá ko e angamaheni foki ko ē ‘etau lisi ha vaka pe ko e hā ha fo’i vaha’a taimi ‘oku tau lisi ai mo hono totongi pea ko e ‘osi pe ko ē e lisi pe ‘oku toe fakafou pe ‘oku tau fakafoki e vaká. Pea ‘oku ‘i ai pe kau pailate mo e kau ‘enisinia ‘a kitautolu ‘oku fakahoko fatongia. Ko ‘eku fehu’í pe ‘aku ia pe na’e falala mai pe kautaha vaká ‘o ‘omai ‘o tuku pe tau kau pailaté ke pailate mo fai hono, mo e kau ‘enisinia he ko ena ‘oku fakahoko mai ‘e he Pule’angá ‘oku fakafoki e vaká ko e *maintenance*. Ko e ‘uhinga pe ia ‘eku fehu’í, pe na’e ‘omai pe vaká ia mo ‘enau *condition*

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Kapelieli Lanumata: ‘Oku ha’u pe ‘enau pailate ‘anautolu ‘o fakahoko e fatongia, mālō Sea.

Tali Palēmia taimi pe fiema’u ke ngaahi vakapuna kuopau ke fakahoko ia

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tuku pe ke ki’i tokoni atu pe, tatau ai pe pe ‘e lisi ha vakapuna ki ha feitu’u. Ko ‘ene ‘osi pe ‘ene taimi ngāue ‘oku fiema’u ko ē ke *maintain* kuopau leva ke ‘ave ia ke *maintain*, he ‘oku ‘i ai pe *hours* ‘a e vaka kotoa pe. Tatau ai pe hangē ko hono lisi mai ki heni. Na’e ‘osi lele ia heni, ‘osi lele he ‘oku totongi, he ‘oku lisi foki ‘etautolu ka ko ‘ene a’u pe ko ē ki he *required number of hours* mo e taimi ‘oku fiema’u ai ke *maintain* ‘oku pau ke ‘ave ia. ‘A ia ko e *disruption* ia ko e ‘uhingá ko e ngaahi ‘aho ko ē ‘oku fiema’u ke ‘ave ai e vaká ke vakai’i, fakapapau’i ‘oku *safe* kae toe ha’u ‘o *resume* pe toe hoko atu ‘ene faifatongia fakatatau ki he lisi Sea, mālō ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Kapelieli Lanumata: ... Ko u fakamālō atu Sea fakamālō atu ki he Palēmia he ‘ikai ke ne tali mai ‘eku fehu’i.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito 10 ‘io ‘a ia ko e kapau pe ko ‘ene ‘uhinga ki he ha’u mo e kau ngāue ‘io ko e *wet lease* ko e ‘uhinga ia kapau te ke ki’i *google*’i ‘e Tongatapu 10 te ke mea’i pe ‘a e ‘uhinga ko ē e *wet lease*. Ko e ‘uhinga pe ia ‘e ha’u mo ‘enau kau ngāue fai ‘enau ngāue pea ko e taimi pe ‘oku ‘ave ai ki he *maintain* pau ke nau ‘ave ke *maintain*, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kole atu ke tau liliu ‘o **Komiti Kakato**

Me’a e Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō laumālie e Hou’eiki, ‘Eiki Palēmia kae‘uma’ā e Kapineti, Hou’eiki e fonua, kae‘uma’ā kau Fakafofonga Kakai e fonua. Hou’eiki kole fakamolemole atu pe ki he ka moutolu me’a ko ē na’e hoko ‘anenai ka ko u

‘Eiki Palēmia: Ko u kole atu ki he Fakafofonga ‘Eua 11 ke me’a ki lalo he ‘oku ke kei me’a tuku e anga ta’efaka’apa’apa.

Sea Komiti Kakato: Ko hono mo’oni Hou’eiki he ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o ta’ofi ha Mēmipa ‘i he ‘ene faifaiteliha he Fale ni ka ‘oku totonu ‘oku mahu’inga homau fatongia kau Sea. He

koe'uhi ke fai 'o fakatatau ki he me'a 'oku hoha'a ki ai e kau Mēmipa 'i Fale ni. Kau Fakafofonga mou ki'i ngāue'aki pe ho'omou Tohi Tu'utu'uni pea te tau 'unu'unu 'aki pe ia. Mahino pe 'oku ke vilo takai ha poini 'i ai pe Kupu heni he 'ikai ke u toe lea atu au fakamolemole. Te u ui atu pe au ko e, fakatokanga 'uluaki, 2, 3, mahino leva te ke me'a koe kitu'a, 'o fakatatau ki he 'etau tu'utu'uni. Ko e founa te tau ngāue he taimi ni ki he ē ko e fo'i Kupu 'oku 4. Talamai 'e he Tohi Tu'utu'uni pau pe ke tau 'alu fakafo'i kupu ē. Tau 'alu 'alu ai pe pea mou feme'a'aki ai pe pea toe nounou ange ai 'etau feme'a'aki fu'u lahi ho'omou feme'a'aki fo'i me'a tatau pe ki he Lulutai pea 'oku 'osi fakavetevete mai he 'e Fakafofonga Tongatapu 5 'a e founa te tau foki leva ki he founa totonu 'oku talanoa 'oku talamai ka mautolu kau Sea ke mau fai ia.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2024

Kupu 1, hingoa nounou

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Sea Komiti Kakato: Mo e 'uhinga lea

Fokotu'u Pule'anga ke ngāue fakataha Tongatapu mo e Komiti Lao pehe ki he Komiti Lao Pule'anga ke fakataha'i Lao Taautaha

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i fakahoha'a atu, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato, 'e Sea na'e 'i ai e ki'i founa ngāue na'a tau ngāue mai 'aki mahalo 'i he ta'u kuo 'osi. 'I he Lao, *Private Bill* 'a e Fakafofonga fika 5 pea na'e ngāue lelei 'a e founa ko ia. Ko u kole pe 'aku ia ki he Fakafofonga ki he fika 5 mai mu'a 'ene fokotu'ú fakataha mo e komiti ke ngāue fakataha mo e Komiti Lao ko ē 'a e Pule'anga. Koe'uhi ke fa'u fakalelei 'a e fakakaukau ke fakahoko Sea.

'E lava pe ia 'o fai e fetalanoa'aki pea mahino ko e fokotu'u 'a e Fakafofonga 'ikai lava pe ia kae vave ange ai 'etau ngāue 'oku fai. Ko e kole pe Sea na'a tau 'osi ngāue'aki e founa ko ia mo e Fakafofonga fika 5 kimu'a pe 'i he fo'i Lao na'e fakatonutonu pea fengāue'aki pe na'e kole pe ke tuku mai ke me'a mai e Fakafofonga pea mai mo 'emau Komiti Lao 'a e Pule'angá fai e talanoa fetalanoa'aki 'o fai ai felotoi 'Eiki Sea pea na'e lava mo faingofua.

Taniela Fusimālohi: Sea 'e sai pe ke fai ha ki'i tokoni pe, koe'uhi ko 'ene pehē ko ē ki he Komiti Lao na'e 'osi fai e lipooti ia e Komiti Lao 'a ia ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'etau talanoa

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Ikai 'Eiki Sea ko e Komiti Lao eni ai 'a e Pule'anga

Sea Komiti Kakato: Ke 'ai ka u ki'i fakamahino atu 'e Tonga 'e 'Eua 11 e, ko e 'uhinga 'a e Tokoni Palēmia ko e kole ki he Fakafofongá ke ai ha'ane me'a ange na'e ai e founa kimu'a na'a tau ngāue'aki. Na'a malava pe ke 'oange 'a e fo'i Laó kia nautolu fakataha mo e me'a na'e me'a ki ai e Palēmia ke fakataha'i ke toe lelei ange pea toki fakafoki mai ki Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e founa eni ia ka 'oku 'ikai ke u ma'u au ki he founa ko ena ka ko e pehē ko ē 'oku 'osi fai e ngāue fakataha, 'osi fai ia he Komiti Lao ko ē 'a e Fale Alea.

Sea Komiti Kakato: 'Osi fai ia, 'osi fai ia ko e kole pe eni ia 'a e Pule'anga ki he Fakafofonga Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea ko e kolé pe ko e 'uhinga pe
Sea Komiti Kakato: Ko e *Private Law* kotoa pe kuo pau pe ke 'omai 'o lau he Falé pea kuo pau ke tukuhifo ia ki he Komiti ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Sea Komiti Kakato: ...Mai 'o lau he Fale pea kuo pau ke tukuhifo ia ki he komiti.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e kole pe ia Sea he ko e 'uhinga.

Sea Komiti Kakato: Kuo 'osi tukuhifo ia ki he komiti pea ko e foki mai eni ia pea ko e kole mai he Pule'anga kia Tongatapu 5, Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Tokoni pe ki he 'etau Fale Sea ko e 'uhinga ke mau... 'oku 'i ai pe me'a ia 'oku tau tui tatau mautolu ai. 'Oku 'i ai pe fanga ki'i fokotu'u ke 'uhinga pe ke me'a ki ai ki he founa ko ē hangē ko e 'ai 'a e *Regulations* mo e Tu'utu'uni. Ko e anga pe ia ko ē hangē ko e me'a 'a e Tokoni Palēmia ko e 'uhinga pe ia pe 'i ai ko ha hala fononga ia 'e vave mo sai ange fakalukufua ki he kupu'i lao ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: 'Eiki Sea tapu pe mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea 'oku fo'ou e fokotu'u ko ē he ho'atā ni Sea ke fakahū e *Private Bill* ki he Komiti Lao 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai hono halafononga 'oku ke mea'i pe Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole pe 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko e Lao Tautaha hono 'omai.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke fakahū eni ia ki he Komiti Lao 'a e Pule'anga. Kuo 'osi fakahū mai ki he Fale ni 'o fou 'i he founa *process* ko ē 'a e Fale, kuopau ke 'ave ki he 'ū komiti maau pea ko e foki mai eni pea ko e fai hono alea'i. Ko e kole pe he Pule'anga ia pe 'e hā e me'a 'a e Fakafofonga pe 'e tukuange ke toki 'omai fakataha mo 'enau fakakaukau 'a e Pule'anga ki he kautaha ko eni 'o fakataha'i pea toe fakafoki mai ki Fale ni.

'ikai tui Nōpele 'Eua ke 'ave Lao Tautaha Tongatapu 5 ki he Komiti Lao Pule'anga

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko u lave'i pe au e 'uhinga 'o e kole ke 'uhī ke mā'opo'opo e anga 'ene fou mai ki Fale ni Sea. Ka 'oku 'i ai e founa 'oku fakahū mai ai e ngaahi Lao Tautaha ki he Fale ni pea tuku atu leva 'e he Fale ni ke 'ave ki he Komiti Lao ke hoko atu ai. Ko e konga ko ē ke pehē ke fakafoki 'a e lao ko ē 'oku 'omai ki heni 'oku 'ave ki he Komiti Lao 'a e Pule'anga Sea. Ko e fo'i me'a ia 'oku 'ikai ke fu'u mahino kiate au 'a e tau'atāina ko ē 'a e Lao 'a e Pule'anga pea mo e anga ko ē 'a e fakahū mai ko ē 'a e lao ko eni ko ē ke hū mai ki heni Sea.

Ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia Sea 'oku 'i ai e founa. Na'a ke mea'i pe na'e 'ikai ke 'atā ke fakahū mai ha lao ia mei tu'a pea fakangofua 'e he Falé ke fa'u e Lao Taautaha ke hū mai 'e he kau Fakafongā ki Fale ni kae toki hoko atu leva mei ai. Ko e konga ko eni ko ē ke fakahū ko ē 'a e lao pehe ni ki he Komiti Lao 'a e Pule'anga Sea ko e fo'i me'a ia 'oku 'ikai ke u fu'u tui ki ai he 'oku 'i ai e founa ia mo e anga hono fakahū mai e laó ki he Fale ni Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea mahalo...

Lord Nuku: Me'a pe ia 'oku ou tokanga atu ki ai, kapau 'e pehē te tau liliu e founa mo e halanga fononga ko ē 'o e fa'u lao tau'atāina mei tu'a. He 'oku tau'atāina pe 'a e Pule'anga ia.

Sea Komiti Kakato: Sai pe ke tali mai 'e he Pule'anga.

Faka'amu Pule'anga ki ha fengāue'aki fakataha mo e Komiti Lao Pule'anga kae 'ikai ko e 'ave Lao Taautaha ke nau sivi

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 'oange e lao ia 'a e Fakafongā ke sivi 'e he Komiti Lao 'a e Pule'anga 'ikai. Ko e feinga Sea ke mau ngāue fakataha he 'oku 'i ai e 'ū fakatonutonu 'a e Pule'anga ke 'ai fakataha mo e fakatonutonu ko ē ke ma'u pe fo'i tefito'i fakakaukau ko ē 'o e fakatonutonu kae ngāue fakataha mo e Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha 'ai ia ke pehē 'oku ha'u 'a e Komiti Lao 'a e Pule'anga sivi, 'ikai. 'Oku 'ikai ko ha founa ngāue ia, founa ngāue ko eni na'a tau 'osi fai pe kimu'a pea na'e tali ai 'a e lao ko ia. Ko e 'omai pe 'a e fakatonutonu 'a e Fakafongā 'Eiki Sea pea 'omai mo e 'ū ngāue ko eni 'a e Pule'angá ke fakataha'i ke 'ai fakalelei fakataha. Pea ko 'ene lava pe ia tau hoko atu e ngāue ia Sea. Ko 'eku fakamo'oni ia 'a e fengāue'aki mālō Sea.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti kātaki pe 'Eiki Sea ko e ki'i fakahoha'a pe he me'a ko eni ...pea ko u kole fakamolemole atu he ki'i mama'o he houa pongipongi ki'i fatongia, ka kapau ko u lave atu au ha me'a na'e 'osi mahino ia he me'a pea ke ta'ofi mai 'ekoe ia au. Ko e 'uhinga pe ko e me'a ko eni ko ē, he ko 'eku ma'u ia mei he toloi mai e lao 'i he kamata foki na'e pehē 'oku 'i ai e ngāue mahalo pe ko e lao kuo 'osi fa'u pe kei fa'u pe ko e hā 'a e Pule'anga 'o fekau'aki mo e lao ko eni. Pea 'omai ko eni e Lao Fakatonutonu pea na'e pehē ke mahino kae fai ha fengāue'aki he mahino 'oku 'i ai pe me'a 'oku fai ai 'a e tui tatau. Ka ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku 'a eni ko eni 'oku fai mai e me'a 'a e Tokoni Palēmia pe 'oku loto ki ai e Fakafongā ke fai e fo'i ngāue ko ia ke nau ki'i ... 'ikai ko e pehē ke me'a ka ko 'enau ki'i femahino'aki pe 'oku nau tui tatau pe ko e me'a, pea kapau 'oku 'ikai pea hoko atu e Fakafongā ia he'ene me'a, pea kapau 'oku tui tatau.

Sea Komiti Kakato: Fakafongā.

Lord Tu'iha'angana: Toki hū mai pe ko e Lao 'a e Pule'anga pe ko e Lao 'a e Fakafongā. He na'a ku ma'u fo'i laumālie na'e toloi mai'aki e 'uluaki fakahū mai e lao ko eni pea toki hoko atu...

<003>

Taimi: 1440-1445

Sea Kōmiti Kakato: 'Io Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i fokotu'u atu pē na'a tokoni. Kapau 'e 'ave e lao ko eni 'o talatalanoa fakataha mo e lao ko ia 'a e Pule'anga. 'E Hou'eiki Pule'anga pea mou ma'u ha faaitaha ai pea foki mai 'e lelei. Fēfē kapau 'e a'u atu 'oku 'ikai ke faaitaha pea kei tu'u pē 'a e Fakafofonga 'i he'ene ngaahi kupu pē 'a'ana. 'E lava ke ke foki mai pē ke mahino pē kei faka'apa'apa'i ho'o fokotu'u.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko u tui tatau pē au pea hangē pē ko e me'a 'a e Nōpele ko eni 'a 'Eua faka'apa'apa'i pē ia. 'Oku 'i ai pē e *process* ia 'a e *Private Bill* pē ko ha *bill* taautaha. Pea hangē ko ē ko ho'o me'a 'e Tongatapu 4, 'io kapau leva 'oku pehē, ko e 'ai pē ke *defer* 'a e fo'i lao ia. Kae pehē, kae me'a ange 'a e Fakafofonga ia fai e talanoa ki he'emaui ngaahi fokotu'utu'u. Hangē ko eni ko hono 'ai ke tu'utu'uni 'a e founa *recruit* ko ia e kau talēkita, founa ko ē ke fakahū mo to'o 'aki ha kautaha mei he *Public Enterprise* ke 'alu 'o *Regulations*.

Kapau leva 'oku pehē 'e he Fakafofonga ia 'oku 'ikai ke *meet* ai 'ene fiema'u 'ana ia me'a pē 'ana ia ke toe 'omai,. Ko e 'uhinga he ka tau kole pē tautolu kae *defer* 'a e fo'i lao kae me'a ange. Kapau leva 'oku mau fiemālie pea 'omai leva 'a e fo'i liliu ko ia ke tau ngāue'aki. Kapau leva te mau felotoi 'a ia ko e *option* ia. Kapau pē 'oku pehē 'e he Fakafofonga ia 'ikai kai ke u tui tatau au mo moutolu, pea ne toe hoko atu pē 'e ia 'ene fo'i lao. Kapau leva 'oku mau tui tatau, pea 'omai leva 'a e fo'i lao ko ia 'oku mau felotoi ko ia ke tau ngāue'aki Sea. Ko ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Fakamanatu mai 'e he kau ngāue ko e fo'i lao *Private Bill* pē ia 'a e Feitu'ú na Tongatapu 5 'a e *Anti Corruption*, 'A ia na'e 'osi fakahū mai pea toe fai pē 'a e feme'a'aki pea mo e Pule'anga pea mou hangē pē ko e founa ko ia he taimi ni, pē 'oku ke tali 'e he Feitu'ú na ke fai he founa ko ia pea toe fakafoki mai pē ki heni. Ka tau tali 'o fakatatau mo e 'u me'a ko ia 'oku fai 'e he Pule'anga mo e Feitu'ú na. Ka ke me'a mai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki pē mu'a koe'uhi kae toki me'a faka'osi mai 'a e tokotaha ko ia ha'ana e lao 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ia 'oku ou hoha'a ki ai, 'oku 'i ai e Komiti Lao 'a e Fale Alea. Ko e Komiti Lao ko ia 'a e Fale Alea 'oku 'i ai e Minisitā ai ko e kongia ia e Pule'anga. Ko e Nōpele mo e kau Fakafofonga ko eni e kakai.

'Oku malava 'e he Komiti Lao ko ia ke 'omai ha taha ke 'omai 'o tokoni. Ko e 'uhinga ko ia e me'a 'oku ou tokanga ki ai ko u tokanga ki he Lao ko ē Taautaha. Pe 'oku lava 'e he Pule'anga pē 'oku *request* 'e he Sea ko ē Komiti Lao ke 'omai ha taha mei he, pē ko e 'Ateni Seniale pē ko e Solisita Seniale ke nau ō mai 'o tokoni. Ko e me'a ia ko ē 'a ē 'oku ou 'uhinga ki ai. Kae 'oua te tau hanga 'o 'ave 'a e lao koe'uhi kae tuku 'a e fatongia ko ē 'o e Komiti Lao 'a e Fale Alea. He 'oku malava pē ke 'omai ha ngaahi sino mei tu'a 'o fakakau mai ke 'omai he Pule'anga ke tokoni koe'uhi ki he lao ko eni. Ko e me'a ia 'a ē ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai.

Ko e founa ia ko ē ki heni ko e 'ave ki he Komiti Lao 'a e Fale Alea pea 'oku malava pē ia ke hanga 'e he Komiti Lao 'o ui mai ha ngaahi tokoni mei tu'a hangē ko e me'a ko ia 'oku fiema'u. Ka 'oku 'ikai ke u tui au ki he kole ko ē ko ē ke pehē ke tuku ki he Komiti Lao 'a e Pule'anga. 'Oku ou tui pē 'oku tonu pē ke tuku mai pē ki he Komiti Lao ko eni pea nau toki ui 'a e ngaahi tokoni. Ko e anga ia e fakakaukau Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u ki'i tokoni atu pē Sea. Hangē ko ho'o me'a, na'e 'i ai 'a e fengāue'aki pēhé ni kimu'a pea ko u tui ko e ola ko ia 'oku mahino pē ai. Ko e me'a ko ē 'e hoko 'e tali foki ko ē 'e he Kapineti ia pea 'alu ia he'ene Komiti Lao 'a 'ene liliu 'ana kae 'alu 'a e fononga atu 'a e liliu 'a e lao ia ko eni 'i he founa 'a e Fale Aleá. 'E ala palopalema leva ha'ana faikehekehe 'anaua. He ko e faingamālie ko eni 'oku mau talanoa ki ai, ke me'a mai 'a e Fakafofonga ke fai e talanoa ke hei'ilo pē 'e laumālie lelei ki he'emau liliu pē 'ikai.

Kapau leva 'oku laumālie lelei ki ai pea mau pou pou lōua leva 'o lele. Kapau leva 'ikai pea ha'u pē ia 'o hoko atu ē kae kole pē ke *defer* 'a e fo'i lao. 'Oku 'ikai ha me'a 'e taha 'e to'o mei he'ene totonu ko e Fakafofonga 'oku 'omai 'ene lao ke *go through* he *process* 'a e Fale Alea. Ka ko e 'ai pē eni ia ha founa te tau *compromise* ai te tau fesiofaki ai 'a e ngaahi liliu 'oku mau fokotu'utu'u ke fai pea mo e faka'amu ko ē. He ko u tui au ia *end of the day* 'oku mau fakakaukau tatau pē mo e Fakafofonga ha me'a 'e lelei fakalūkufua ma'a e fonua. Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea faingamālie pē ke u ki'i fakahoha'a atu fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tau pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato...

<004>

'Taimi: 1445-1450

Kapelieli Lanumata: ... Ko e fokoutua hake pē motu'a ni ia ko u fie pou pou pē au ki he me'a na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. Ko e ko e lave'i ko ē 'a e motu'a ni ko e 'uhinga e mai e lao ko eni ki he Fale ni he na'e 'osi 'ave ki he 'Ofisi e 'Ateni Senialé pea mahino mei he 'Ateni Seniale 'oku 'ikai ke ai ha me'a 'e fepaki.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea. Kole atu mu'a ke fai ā mo ...

Kapelieli Lanumata: Pea ko u tui au Sea ki he me'a ko ē na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele.

'Eiki Tokoni Palēmia: Me'a mai 'a Tongatapu 5 ko 'ene lao ki'i tukuange me'a ni te tau lōloa ...

Kapelieli Lanumata: Kole atu au Sea pē ko 'ene fakatonutonu au pē ko e pē ko 'ene tokoni ...

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene me'a mai 'a e Tokoni Palēmia ke fakahoko atu mu'a kia Tongatapu 5 he ko e hangatonu ko Tongatapu 5.

Kapelieli Lanumata: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga ko ē 'oku 'omai he Feitu'u na mo e 'Eiki Nōpele 'io ko ē faka'uhinga pē ia 'a moua pea mo e founa 'oku ngāue'aki he Fale ni 'a e laó. Talu pē mei he ngaahi 'aho mai 'emau ngāue ki he lao ka na'e 'i ai e founa na'a nau ngāue'aki he *Anti-Corruption* ko e lao tatau pē na'e 'omai he Fakafofonga. Pea 'oku 'ikai ke ke u lave'i pea mou mea'i ko e hā e founa na'a nau ngāue'aki he Pule'anga pea toki fakafoki mai e lao ko ia ki

heni. Ka ko e toe kole e Pule'anga me'a tatau pē eni ka 'oku tau vili takai kae fai mo me'a ange Tongatapu 5 ka tau pē 'oku ke loto ke fai e me'a 'oku loto ki ai e Pule'anga pea kapau 'oku 'ikai pea tau hoko atu tautolu he alea ko eni mo e kole 'oku fai mai he Pule'anga.

Kapelieli Lanumata: Sea ko u tokanga pē au ke, tuku pē ke toki aofangatuku pē 'a Tongatapu 5 he ko 'ene fo'i lao. Ko u tokanga pē ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke talanoa'i ai e me'a 'i Fale ni kae 'ai ke toki 'alu atu 'a Tongatapu 5 ki he Pule'anga ko u manavsi'i na'a ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

Kapelieli Lanumata: Nau *bribe* 'e nautolu 'a Tongatapu 5. 'Oku ou, 'oku 'i ai pē founa ngāue na'e me'a mai 'aki he Feitu'u na 'oku mahino 'aupito ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: 'I ai pē mo e Komiti Lao 'a e Fale ni.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ke ke ...

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i fie 'eke pē.

Kapelieli Lanumata: Hā e me'a 'oku 'ai ke toe talanoa'i ai 'i he tēpile kehe ko ē kae 'ikai ke talanoa'i heni?

Sea Komiti Kakato: Tau tuku ange ki he Pule'anga pea mo Tongatapu 5 ke nau feme'a'aki he 'uhinga ki he me'a ko ia he 'ikai ke fai ha me'a pehē.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku kole pē Sea he 'ikai ke mau *bribe* mautolu pē ko e hā 'a e 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 ko e fie tokoni pē eni ia ki he 'etau ngāue 'i Fale ni 'oku 'oatu ai 'a e faingamālie ke fai ai 'a e talanoa te tau *discuss* 'a e *amendment* 'i Fale ni? 'Oku 'ikai ko e feitu'u eni ia 'oku *discuss* ai 'oku 'uluaki 'ave 'o fai e sivi hangē ko e me'a 'a e Nōpele 'Eua ko ē 'oku 'i ai e komiti 'a e Fale ni. Pea 'oku 'i ai mo 'emau liliu ia 'a mautolu 'e talanoa'i ia he Komiti Lao. Ka ko e 'ofa ko eni fēfē ka tau talanoa ki he ngaahi liliu ko ē 'oku tau 'omai na'a tau felotoi ai ki ha me'a 'e faingofua ange ai ke tau tau hoko atu 'etau 'etau ngāue he 'oku tau taumu'a tatau pē. Pea ko u kole atu pē au ki Tongatapu 5 kapau 'oku 'i ai ha'ane me'a ki ai.

Fehu'ia Tongatapu 5 'a e kakano e Lao hano 'oatu fakataha'i mo e Lao Pule'anga & taimi kakato ki ai ngāue

'Aisake Eke: Mālō tapu ki he 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e ki'i ko e fakatātā foki 'oku 'omai ko ē he Palēmia Tokoni Palēmia ko e fo'i Lao ko ē ki he Tau'i ko ē Faihala 'a ia ki he Faihala ko ia *Anti-Corruption*. Ko e lao ko ia ia 'a ia na'e 'oatu pē kupu ko ē mei he lao 'a e motu'a ni 'o fakataha'i 'o 'omai ai kakato. 'A ia ko 'eku fehu'i pē ki he Pule'anga pē 'e pehē ko e 'oatu kakato ē 'o fakataha'i ha'u hē. Kapau 'e pehē ia 'o sai hono ua pē ko e fehu'i 'a fē? Pea ko u faka'amu pē au ke mai ha fo'i 'a e taimi he ko e 'uhinga pē foki 'oku fai e hoha'a pea 'oku tau tui 'oku tau hoha'a kotoa pē ko e kei tuku ko ē 'i tu'a 'a e kautaha vakapuna ko eni 'i tu'a. Ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e hoha'a. Pea 'ikai ngata ai 'oku 'i ai pē mo e liliu ia 'oku fiema'u ia ke fai he ki'i fo'i lao ko eni 'i he tēpilé he 'oku 'i ai e 'ū kautaha ia 'oku 'osi 'osi mate ia 'oku 'i ai mo e 'ū kautaha fo'ou ke fakahū mai.

Ko u tui pea na'e 'ikai ke u ala au ki ai na'e fai pē talanoa mo e Pule'anga na'a lava 'o ha'u e fo'i lao ko ia fakama'opo'opo mai ko ia koe'uhí ke ha'u ke na tatau. Ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he ki he 'Eiki Palēmia kapau 'oku 'oatu 'eni 'o mou tali kakato 'uhinga pē ke 'oua 'e toe mole hoto taimi 'osi te u fiefia pea mo e ua pē 'a fē 'ia ko 'ene 'osi pē 'a'ana ia. Pea kapau 'oku 'oatu eni 'oku 'ikai ke tau tatau heni pea ko u pehē 'e toe lōloa 'oku, 'ikai ke tau fetaulaki ko u tui te u 'alu atu pē toe foki mai. Ko 'eku 'ohake ka 'oku tau taumu'a tatau pē feinga'i e pa'anga e fonua ai ha pa'anga 'oku 'omai he fonua 'oku 'omai 'oku 'i ai hono founa lao mo e ngāue pea tau fai'aki hono tauhi lelei ko 'eku 'uhinga pē ia.

'Eiki Palēmia: Sai pē, sai pē ia kae tali atu ā ia ki Tongatapu 5 na'e 'osi 'oatu pē 'a e ko e faingamālie ko eni ke tau, ko e ko e ngaahi me'a ko ē ko ē hange ko ē ko e *detail* 'oku ke 'ilo'i pē 'e koe 'eku tui 'oku hala hono 'ai ke fakamālohi'i e Fale ia ke 'ai ha me'a 'oku 'asi mai pē 'i he fo'i Lao *Public Enterprise* 'a e founa ke tānaki mo to'o ai ha kautaha ki he *public*. 'A ia ko 'eku 'uhinga ai ko ē na'e 'ai pē ko ē faingamālie ke tau talanoa pē te tau lava 'o 'ave ko e Tu'utu'uni *Regulations* ke 'asi ai 'a e founa pea 'e lava leva ia 'o *update* e *schedule* hangē pē 'oku ke mea'i. Ke *update* e *schedule* pē ko e hā e 'ū kautaha mo e, 'asi ko ē he taimi ni ia 'oku tu'utu'uni e Kapineti ia ke ne hanga *amend* e *schedule*, 'asi pē 'i he kupu ko ena 'o e Lao *Public Enterprise* 'oku pehē mai 'oku lava 'o tānaki ...

<005>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Palēmia: ... 'asi pe 'i he kupu ko ena 'o e Lao *Public Enterprise* 'oku pehē mai 'oku lava 'o tānaki mo to'o ha kautaha me'i he *schedule* ko ē 'oku 'asi ai 'u *Public Enterprise* 'i he tu'utu'uni 'a e Kapineti.

'Oku kau ia he me'a 'oku mau fakakaukau'i ki ai ko e 'uhingá na 'oku sai ange ke 'omai ia ko e *Regulations* kae 'oua 'e tu'u he fo'i sino'i laó. Me'a pe ko ē na'á ke tokanga ki a'i hangē ko ē ki he fili 'o e kau Talēkitá. 'Alu hifó ia 'a e *process*, ko e *process* foki ia 'oku 'ikai fa'a 'asi ia he laó kae 'alu ia 'i he faitu'utu'uní 'o pehē atu 'oku pau ke tu'uaki, pau ke hā, pau ke hā, pau ke hā, pau ke hā. Ko e me'a ia 'oku 'alu ia he tu'utu'uní pea ko e anga ia 'emau fokotu'ú. Ka 'oku 'i ai e kupu ia heni hangē ko e ha'u pe laó ia 'o tānaki ta'efou he founa 'o e laó.

Tui Pule'anga ngalingali ko e Falaite maau ai ngaahi fakatonutonu ki he Kapineti & toki 'ave ki he Komiti Lao

Sea Komiti Kakato: Ko e fehu'i 'e tahá 'Eiki Palēmia 'oku fehu'i ki ai e Fakafofongá, ko e hā e fuolua mei heni.

'Eiki Palēmia: 'I he Falaité 'e 'alu ange 'a 'emau *amendment* 'amautolu ki he Kapineti ke fai ha sio ki ai pea tukuhifo ki he Komiti Lao 'a e Pule'angá he Falaite he Kapineti. 'A ia ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia ke tau 'alu heni pe te tau *incorporate* e ngaahi liliú mo talanoa'i e liliú he ko eni 'oku vave pe 'a e ngāue ko eni 'oku faí. He na'á ku 'osi fakahoko ange pe 'e au ki he Fakafofongá 'a e fakataumu'a ko eni ke vave ange 'etau ngāué mo tau felotoi ki ha ngaahi me'a 'oku tau felotoi ki a'i ke 'unu'unu atu ke vave ange 'a e ngāué. Pea ko e Kapineti 'oku fai he Falaité, konga pe ia e *process* hangē pe 'oku mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa 'oku nau 'osi Minisitā he Pule'angá. Pea 'oku 'osi ko iá 'oku 'alu ki he *Law Committee* ke fai ha'anau sio ki ai pea fakafoki mai leva, tali pea ha'u leva ki Falé ni.

‘Osi mea’i pe ‘a e Hou’eiki na’a nau Kapineti kimu’á ko e founa ngāue pe ia ko ē, pea ko e anga pe ia e ‘ofa Sea. Ko e ‘uhingá pe ia ke ‘oua ‘ai ke tau pehē ‘oku tuku hifo e liliu ko ē mo e ... kae ō mai ‘o fai ha talanoa ke ... ‘oku sai ia, ‘oku mau tui mautolu ki he ‘ū me’a ‘e ni’ihi

Sea Komiti Kakato: ‘E pehē ‘e he Feitu’u na ‘e fakafetaulaki’i ‘a fē ‘a ho’onou *amendment* pea mo e fo’i kupu ko eni he lao ko eni ‘a e Fakafofongá. Mahino te mou Kapineti he Falaité

‘Eiki Palēmia: Ko ia,

Sea Komiti Kakato: Kae fakafetaulaki fakafēfē kae fai mo ‘omai ki Fale ní.

‘Eiki Palēmia: ‘E me’a pe ko e ‘i ai pe ha taimi ia ke mau pōtalanoa mo e Sea ko eni e Komiti Laó, Tokoni Palēmiá pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5 pea mahino leva ai pe ‘oku fai ha felotoi pe ‘ikai

Taniela Fusimālohi: Sea ko u

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5

Fehu’ia ‘Eua 11 ‘uhinga ka ‘ave ai ngāue Komiti Lao ke fai mei ha feitu’u kehe

Taniela Fusimālohi: Ko u ongo’i lahi e talanoa ko eni pea ko ‘eku fehu’í ‘aku ia. Ko e hā e me’a ‘oku nau ō ai nautolu mo e fatongia ‘o e Komiti Lao ‘a e Fale Aleá ke fai ia ‘i he Feitu’u kehe.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e lao ko eni ‘oku ‘omai

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

‘Eiki Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Ki he Mēmipa takitaha

‘Eiki Palēmia: Na’e toki ‘osi fakahoko atu pe eni pea fakatatau pe ki he ngaahi feme’a’aki ‘uluakí. Ko e founa ko ē ‘a e Pule’angá ‘e he *fomer CEO* ko eni ko e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 ko e ‘omai e *policy paper*, tali ‘e he Kapinetí fai leva e *amendment*, hū mai ki he Kapinetí. ‘Ave leva mei ai ki he Komiti Lao ‘a e Pule’angá.

Ko hono tali leva ko ē fanga ki’i mingimingi’i me’a, ui ‘a e kau fakamo’oni mo e hā fua, foki mai leva tali ‘e he Kapinetí e fainoló ha’u leva ki Fale Alea. Kehe pe ia mo ‘etau tohi tu’utu’uni ke ‘alu ki he Komiti Lao ‘a e Fale Alea. ‘Ai ke ke mea’i ko e founa ‘oku na ki’i kehe pe hangē pe ko ē ‘oku ‘osi fai e feme’a’aki ki ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ko e talanoa ko eni ‘oku ‘ai ke faí. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke nau ōmai ai ke fai ‘i he Komiti Lao ‘a e Fale Ale he ko e Lao Taautaha eni ia ‘a e Memipa.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, kae fai ia tu’a, Fakafofonga ‘okú ke fu’u, kapau t eke fanongo lelei ki he me’a ‘oku ‘omai ‘e he Pule’angá.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko u fanongo atu au ia ki ai. Ko e ‘ai ke ‘ave ki he Komiti Lao ko ē ‘a e Pule’anga

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku mahino ia kia au, ko e founa ko ē, ‘a eni ‘oku tau lolotonga lele ení ko e ‘omai ki he Komiti Lao. Kapau ‘oku tokanga e Pule’angá ki ha me’a ‘omai ki he Komiti Lao ‘a e Fale Alea me’a ia ‘oku nau lolotonga tokanga ki aí.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘ai mu’a ki he Fakafofonga ‘Eua 11

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: ‘Oku hangē ‘e fai e me’a ko ení ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ‘Eua 11 he ‘ikai ke ke fai e me’a ko íá ‘i he Fale Aleá pea fai ki he Komiti Kakató. ‘Ai pe ka u ki’i fakataulama atu pe ke ke mea’i. Ko e pau pe ke ‘omai ‘a e fakafetaulaki ‘e fai, ‘ikai ke tau ‘ilo pe ko e fē e founa ‘e fakafetaulaki ai Tongatapu 5 pea mo e Pule’angá. Ka kuopau ke fakafoki mai ki heni ke lau he Falé ni ...

<006>

Taimi: 1455-1500

Taniela Fusimālohi: ... ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku ‘i he malumalu ‘o e lipooti na’e ‘omai mei he Komiti Lao ko ē ‘a e Fale Alea.

Sea Komiti Kakato: Ko e kole ‘e he Pule’anga ke ‘oange mu’a ke nau feme’a’aki ‘oku mahino ki he Feitu’u na e feme’a’aki pe ‘ikai.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ka ‘oku totonu ke fakafoki e me’a ia ko eni ki he Komiti Lao ke nau ō mai ki ai ki he me’a ‘oku nau tokanga ki ai ke mau talanoa ai

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘e ‘omi ko ‘enau fefakataulaki’aki ‘omai ‘o lao, ‘o lau pea toki tu’utu’uni e Sea e Fale Alea ke tukuhifo ki he Komiti Lao

‘Eiki Palēmia: Sea ko u tu’u pe ke u ki’i tokoni

Sea Komiti Kakato: Ko ‘etau founa ngāue ia he taimi ni

Taniela Fusimālohi: Sea ‘ikai ke u sio au pe ko fē me’a ‘oku ‘asi ai e founa ngāue ia ko ia ko e founa ngāue eni ko ē ko e fai ‘aki

‘Eiki Palēmia: He ko u kole pe ke u tokoni atu ‘Eiki Sea ko e ‘e ‘Eua 11 ki’i kātaki pe ka u lava ‘o ki’i tokoni atu

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu ‘Eua 11 ko e founa eni talu pe ‘etau kamata mai ‘aki mo e ngāue mai ’aki ‘e he Sea

Eiki Palēmia: Ka ko e ‘uhinga ‘e ‘Eua 11 he kapau ‘e fai e alea ko eni pea fai e mau ‘ai ‘emautolu ‘emau liliu ki he Lao ‘e anga kehekehe ai pea ‘e lava leva ‘o fehangahangai ai ‘a e ongo laó. Ko e me’a ia ‘e ala hoko ia pea ko e kole leva fēfē ke mau fakataha ‘o talanoa’i ‘a e me’a ko ē ‘oku mau fokotu’utu’u mo e me’a ko ē ‘oku fokotu’u ‘e Tongatapu 5 pe ‘oku ai ha fetaulaki ai pe ‘ikai. Tau’atāina pe ‘a Tongatapu 5 ia kapau ‘oku ne pehē ‘e ia ‘ikai hoko atu pe ia. Me’a pe ia ‘a ‘ana, ka ko e ‘uhinga ‘oku pau ke ha’u ‘emau fakatonutonu ‘amautolu ia ki he Lao ka ‘oku

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki’i fehu’i ai leva ki he Palēmia na’a lava ke ma’ala’ala mai pe ‘a e me’a ko eni pea ko u tui au ‘e tokoni lahi Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Palēmia ko ‘eku fehu’i pe. Ko e feinga foki eni na’a lava ‘o fetaulaki ‘a e Lao ‘a e Feitu’u na ‘a e Hou’eiki Pule’anga mo e Lao *Private Bill* ko eni ‘a Tongatapu 5 fekau’aki pe mo e fo’i kaveinga pe ‘e taha.

Ko ‘eku fehu’i atu pe, ngalingali kapau ‘e ‘alu atu, ‘e me’a atu ‘a Tongatapu 5 ki he Komiti Lao ‘amoutolu ia ‘i he Pule’anga pea ‘ikai ke mou fetaulaki ai, tau pehē. Pea ‘omi leva homou Laó ki Fale Alea ke tukuhifo ia ki he Komiti Lao ‘a Fale Alea. ‘E lava ke toe hoko atu ai ‘a e talanoá? Ko e ‘uhinga pe ‘eku faka’apa’apa’i e me’a ko ē ‘oku kole ki ai ‘e hoku kaungā Fakafofonga.

Ko e *benchmark* ko ē na’a tau fakahū mai ‘oku ne hanga ‘e ia ia ‘o faka’ilonga’i mai ‘a e mahu’inga ke tau’atāina ‘a e fa’u lao mei he *Executive* hono *check*, hono *check* hē ‘e he Fale Alea. Mahalo ‘oku mou mea’i pe ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ‘e toe *flow* mai pe heni. Kapau leva ‘e *flow* mai heni ‘e toe ai ha faingamālie ke toe hoko atu e *negotiation* ki he Komiti Lao ‘a e Fale Alea ke lava ke *settle* ha ngaahi faikehekehe ‘e lava ia? Ko ‘ene ‘uhinga ke mea’i pe ‘e he Hou’eiki.

Eiki Palēmia: Sea, mālō e ma’u faingamālie tuku pe ke u tali atu mu’a ‘a e fehu’i ko eni na’e ‘omai ‘e Tongatapu 4. ‘A ia ko e tu’u he taimi ni ia ‘e fai e feme’a’aki ‘i he lao lolotonga pe tali pe ta’etali. Ko e me’a ko ē ‘oku mau ‘oatu ko e faingamālie ke lava ai ‘o fakataha’i ‘a e ngaahi fakakaukau ‘o ‘omai ko e fo’i *Bill* ‘e taha. Ka ko e ‘uhinga pea kapau ‘oku tau feme’a’aki tautolu heni mahalo ‘e lele ia a’u ki he Tuiste pe ko e ‘apongipongi pe te tau tutuku ‘a fē.

Ka ko e faingamālie eni ia ke omai e ngaahi fakakaukau ko ē ‘a Tongatapu 5 mo ‘emau fokotu’utu’u na’a lava ai o ‘i ai ha me’a ai ‘o lava ‘unu kimu’a. He ko ‘etau hokohoko atu ‘atautolu ko eni ia ko u si’isi’i ‘eku tui ‘aku ia ‘e toe ai ha me’a fo’ou. Ko e ngaahi poini kotoa ia ‘oku tau ‘osi lele mai tautolu ia he fo’i ‘aho kakato ‘oku ‘osi maau kotoa e poini ia ki loto. Ka ko e anga pe ia ‘a e ‘ofa ko eni me’a nōmolo ia ‘a e fē fetoka’i’aki pe’o sio ko e hā ‘a e me’a ‘oku sai fakalukufua ki he ‘etau fononga atu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki

Lord Nuku: Sea

Sea Komiti Kakato: Ka ko u tui pe mahalo na’a lava mou toki feme’a’aki koe’uhi ko ‘etau taimi ‘e Hou’eiki Nōpele. Ke tau ki’i mālōlō ka tau toki hoko atu. ...

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale Alea)

<007>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Kalake Tēpile: Tongatapu 5 lava ‘o ki’i me’a mai, na’e toe ‘i ai ha ki’i me’a fo’ou ka tau hoko atu.

Fokotu’u Tongatapu 5 toloi alea’i ‘ene Lao Taautaha kae ngāue Pule’anga pea toki ‘omai ke hoko atu ki ai ngāue Fale Alea

‘Aisake Eke: Tapu atu Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Sea ko u tui tau laumālie taha pe ke monomono ki he malu ko ē ‘a e pa’anga ‘o e fonua tau tokangaekina. Ka ko u lave’i pe ‘a e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia. Ko u pehē pe, ‘e sai pe toloi e ki’i fo’i laó tuku pe hē toloi kae fai e ngāue mai ia ‘a e Pule’angá ki he’enu fo’i laó pea toki ‘omai pe *process* ko eni ‘a e Fale Alea ‘e fai e *consultation* ai koe’uhī ke fai e fetalanoa’aki pea toki foki mai ki heni Sea. Ko e ki’i fokotu’u pe ia Sea ko ‘eku ‘uhinga pe ko ‘eku lave ki ai ‘i ai mo e ngaahi konga kehe he laó na’e ‘ikai ke u monomono ‘e au. Ka ko u tui ke kau mai mo ia he monomono mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu ki Tongatapu 5 Sea felotoi ko ia ke mau fengāue’aki ke ma’u ha me’a ‘oku ..ko u tui pe ‘e tokoni pe ki he’etau ngāue mālō Sea.

Kalake Tēpile: Mālō kau Kalake mou mea’i pe me’a ko eni ‘oku fai he taimi ni ē toloi tuku pe ‘i heni te’eki ke fai ha ngāue ki ai ke toe foki kae ‘oleva ke a’u mai e Pule’anga mo ‘enu *amend*.

Fokotu’u ke toki fakahū mai Lao Taautaha Tongatapu 5 ‘i Novema

‘Aisake Eke: Sea ko e ki’i me’a pe ‘e taha na’e ngalo tapu mo e Feitu’u na kae hū mai ia ‘i Novema he hū fo’ou mai mahalo mau taumu’a ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko ena ‘oku ‘io mai e ‘Eiki Palēmia, sai hoko lao hoko. ‘Ai hake Losa 4.2 Lao Fekau’aki pea mo e Lao Fika 18/2023 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Lahi 2023 fokotu’u pea poupu. 4.2.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Lahi 2023

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ki’i kole pe Sea fakamolemole na’a laumālie lelei e ‘Eiki Minisitā toe fakamatala mai pe e fo’i lao ko eni Sea kae toki hoko atu kātaki hono tefito’i ‘uhinga pe mālō.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia me’a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Komiti Kakato kole atu ki he Kalake ke ne tuku hake mu’a e fakamatala fakamahino Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo pe ki ho’o lao ‘Eiki Minisitā. ‘I ai pe taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a me’a ‘etau tekinolosia, ‘o ki’i me’a mai’aki... ‘Oku ‘i ai e ngaahi taumu’a ke fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 'uhinga ena Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Komiti. Ko e lao ia ki he fili ko ē 'a e kau faka'iloa he taimi ngaahi hopo 'oku 'i ai 'a e 'ū hopo tautautefito ki he ...

<003>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Tokoni Palēmia: hopo, 'a e 'u hopo tautautefito ki he taimi ni ki he ngāue ko eni ko ē ko ē e *drugs*. Meimei ma'u fakakulupu ka ko e faka'amu ke feinga'i ke nau taha pē kulupu. Fa'a hoko e palopalema 'i he taimi ko ē 'oku faka'ilo tokolahi ai ha ni'ihi pea fili sula ha ni'ihi ia pea fili fakamaau 'ata'atā ha ni'ihi. Pea ko e taimi ko ē hopo ia pea ka tukuange ē 'e uesia leva 'a e hopo ko ē kuo pau ke tukunge mo ia. 'A ia ko e feinga eni 'Eiki Sea ke fakama'opo'opo mai ki he me'a mo e 'i ai e taimi toki liliu fakafokifā hake pē 'e he faka'iloa ia 'e ne tali ko ē ki he fili sula mo e fili Fakamaau Lahi 'ata'atā he mōmēniti faka'osi. Kuo 'osi fai kātoa e 'u me'a ia ko ia 'i he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e *arraignment* pē ko hono faka'ilo 'i he tukuaki'i ha hia 'Eiki Sea. 'A ia 'oku fai ai 'ene filí pe te ne fakamaau mo e sula pe 'oku fakamaau 'ata'atā pē ia Sea. Fokotu'u atu.

Māteni Tapueluelu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Tokanga Tongatapu 4 maumau Kupu 99 Konisitūtone he fo'i Lao Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na kae pehē ki he 'Eiki Palēmia Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato Sea, kae fai atu mu'a ha ki'i fakalavelave kau ki he lao matu'aki mahu'inga ko eni Sea. Pea 'Oku ou kole pē Sea na'a lava 'o tokoni mai 'io ko e, ko u fie malanga atu pē Sea ki he kupu 14, fakatonutonu 'o e kupu 14(1) (a), (1)(b). 'A ia Sea ko e hopo hia eni ko apu ē pea 'oange ha faingamālie ki ha ni'ihi ke nau fili ke hopo sula pē fakamaau mo e sula pē fakamaau 'ata'atā pē, pea mo 'enua toe totonu ke nau fetongi 'a e fili ko ia.

'A ia 'oku hā eni 'i he kupu 14 (1)(a) mo e 1(b) kapau te u lau atu pē Sea. 'A ia 'oku pehē: **Ko ha faka'iloa kuo ne fili 'i he kupu si'i (1)** 'i 'olunga. 'A ia ko e 'uhinga foki 'a e kupu si'i (1) ko eni 'i 'olunga ia 'oku 'ikai ke 'asi ko e 14(1)'a ia ko e fili ia ko ē 'a e kau fakailoa pē te nau fakamaau mo e sula pē fakamaau 'ata'atā pē. Kapau 'e 'i ai ha taha 'i he kupu si'i (1)(a) ke fakamaau'i 'e he fakamaau mo e kau sula. 'e ngofua kimu'a 'i he hopo 'i hano fakangofua 'e he Fakamaau'anga ke ne fakafoki 'ene fili ke fakamaau'i 'e he fakamaau mo ha kau sula, pea fakahū atu 'ene fili ke fakamaau'i 'e ha fakamaau kae 'ikai 'i ai ha kau sula.

Ko e ngaahi fo'i lea lōloa Sea ka ko hono 'ai mahalo 'oku nounou pehé ni. Ka ai ha taha 'e fili ke fakamaau mo e sula pea ne toe fetongi ke fakamaau 'ata'atā - 'atā ia. Ko e kupu 1(b) leva 'oku pehē hono fakalea. **"Kuo pau ko e aofangatuku ka fili ha fili kuo fakahoko 'e ha taha faka'ilo 'i he kupu si'i (1)b** 'e he 14(1)b kupu 'uluakí ia Sea. **Ke fakamaau'i 'e ha fakamaau kae 'ikai ke 'i ai ha kau sula pea 'e 'ikai ngofua ke ne fakafoki 'a e fili.** 'I hono 'ai nounou 'oku pehē Sea. Ko 'ene fili pē ha taha ia ke fakamaau 'ata'atā kai toe ngofua ia ke ne fakafoki ke toe kau ha kau sula Sea.

Ka ko e kongā eni 'oku tō ai e fakamamafa 'a e tautapa 'a e motu'a ko eni Sea ko hono 'uhinga pē ko e totonu ki he fili sula, pea ko u kole Sea ke 'ohake mu'a 'a e kupu 99 'o e Konisitūtone

kapau ‘e angalelei ho’o kau ngāue. Mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eiki Minisitā e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea, kupu 99 ‘i he Konisitūtone ko e hopo sula. ‘A ia ‘oku tātaaitaha ha ngaahi tefito’i totonu ‘e fokotu’u ki he Konisitūtone ‘o Tonga pea tohi’i ai ‘a e fo’i lea **ke ‘oua ‘e toe tamate’i**. Pea ‘oku kau ai ‘a e hopo sula ‘i he kupu 99 pea mo e **totonu ko ē ki he lea** pē ko e *freedom of speech*. Kapau te u lau atu hono tohi ko eni e kupu 99 ‘oku pehē.

Ka ‘i ai ha taha kuo tuku ke fakamaau’i ‘i he Fakamaau’anga Lahí koe’uhi kuo ne fai ha hia, kuo pau ‘e fai’aki ‘a e ...

<004>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ... pea ka ‘i ai ha fakakikihi ‘e hoko ‘i he hopo sivilé ‘e fai ‘i he Fakamaau’anga Lahi ‘e ngofua ki ha faha’i ‘i he hopo ko iá ke fili ke fai atu ‘a e sula pea ‘e ‘ikai tamate’i ‘a e lao ni ‘o ta’engata. Ko e me’a ia ko u tokanga ki ai Sea.

Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ou fokotu’u atu ai Sea ko e **kupu 1 (b)** ‘oku ne hanga ‘o talamai ko ē ‘i he fakatonutonu ‘o e lao ko eni **ka ‘i ai ha taha ‘e fili ke fakamaau’i ‘ata’atā ia pea toe ‘ikai ke toe lava ia ‘o fetongi ‘amui ke toe fili ke fakamaau mo e sula,** ‘osi hanga he fakatonutonu ko eni ‘o loka. Kae fakatokanga’i hifo Hou’eiki ‘a e kupu 99 ‘oku talamai ‘e he kupu 99 ko e hopo hia kuo pau ke fai’aki ia ‘a e sula. Ko e ko e ki’i fo’i me’a pē nau tokanga’i ‘e Sea ‘i hono fakalea’i ko eni ‘o e ‘o e kupu 99 ‘o e Konisitūtone ‘oku ne pehē ka ‘i ai ha taha kuo tuku ke fakamaau’i ‘i he Fakamaau’anga Lahí koe’uhi kuo ne fai ha hia ‘a ia ko e hopo hia kehe ia mei he sivile. **Kuopau** ko e fo’i lea kuo pau *it’s a must*. Ke fai’aki ia ‘a e sula kapau te ne loto ki ai.

‘Oku kehe ia mei he hopo sula. Ko e kongā ko ē ki lalo e kupu tatau ko e sivile ko e hopo sivile ‘e fai he Fakamaau’anga Lahi ‘e ngofua faka’atā pē. Ko hono kehekehe ia, ko e hopo hia ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o *mandate* ke pau ‘aupito ka loto ha tokotaha faka’iloa ke sula pea ‘oku pau ke sula ia. Ko e fo’i matapā ko ē ke fakahā hono lotó ko ia ‘oku loka he kupu 1(b). Ke pehē kapau ko ‘ene fili pē ko ē ke fakamaau ‘ata’atā ‘ikai toe lava ia ke fetongi ke fakamaau mo e sula kae ‘oange ‘a e faingamālie ia ‘i he 1(b) ki ha tokotaha na’a ne fili ke fakamaau mo e sula ke foki ia ‘o fakamaau ‘ata’atā.

‘A ia ‘oku ‘i ai e faingamālie ki he tokotaha ke ne fetongi ‘ene fili kae loka ha faingamālie ‘o e tokotaha ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene totonu he Konisitūtone ke fili sula - loka’i ia. Pea ko e kupu ko ia Sea ‘oku ‘i ai e tokanga ki ai ‘oku ou kole ki he Hou’eiki Pule’anga ke mou hanga mu’a ‘o tokanga’i ange ia ‘oku ou tui fakapapau ‘i he anga e tui e mātu’a ni ‘oku monuka e Konisitūtone heni Sea. Pea ko e me’a pē ‘oku fai ki ai e tokanga he ko e kupu 103(a) ‘o ‘etau Konisitūtone ‘oku ne talamai ‘e ia ka ‘i ai ha maumau ‘a e Konisitūtone ko hono *remedy* ko e fo’i *declare* pē. *Declare* pē ‘oku maumau e Konisitūtone.

Ko ia ko e tokanga ia Sea na’a hopo’i eni ‘amui taumaiā ‘e lava ‘o toe fai ha ‘eke maumau lahi ko e *cost* pē ia e hopo. Ka u kole mu’a Sea ke fakakaukau’i ange ‘oku ou tui fakapapau ko e kupu ko ‘ē ‘oku uesia ai ‘a e totonu ‘a e tokotaha ke fili. Mo’oni pē ia ‘e Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e tokanga ko hono ‘uhinga ko e ngaahi fakamole, fakamole ‘i he Fakamaau’angá ko ha ni’ihi ‘oku nau kaungā hia fili e ni’ihi ke sula fili e ni’ihi ke fakamaau ‘ata’atā pē. Pea te u hanga Sea ‘o ‘ave ‘a e totonu faka-Konisitūtone ‘o fakamu’omu’a pea hiliō ia ‘i ha toe *factor* kehe kau ai e fakamole. Ko e kumi ia ki he fakamaau totonu ‘oku pau pē ia ke fakamole Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu e fokotu’u Sea ke tuku pē ki he Pule’anga ke ‘omai mu’a

ha'anau fakalavelave ki ai he 'oku toe kau ai e palakalafi ua ko ia 'o e 'o e kupu 1 (b) pē 'oku toe uesia pē mo e kupu ia ko ia 'Eiki Sea. Pea ko u tuku atu e ki'i faingamālie he 'oku me'a hake 'a e 'Eiki Minisitā Lao Sea na'a lava 'o tokoni mai ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Lao.

Taukave Pule'anga ne 'i ai fale'i 'Ateni Seniale 'i he Lipooti Komiti Lao

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae'uma'ā e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea 'i he Lipooti ko ē 'a e Komiti Laó na'e 'osi 'i ai e fale'i ai 'a e 'Ateni Seniale felāve'i mo e tafa'aki ko ia Sea 'oku 'ikai ke fepaki he ko e taimi ko ē 'oku fai ai e fili 'a e faka'iloa ko e taimi ia 'oku *arraignment* 'oku hiki tikite ai 'i he hia matea. Pea ko e taimi ia 'oku fai ai e filí 'oku 'ikai ko e, ko e 'uhinga eni ia 'Eiki Sea ke teuteu ko ē e hopó pea talamai 'e Sione ia te u hopo sula au. 'Ikai 'oku 'i ai 'a e 'ū me'a ia 'oku pau ke toe he 'oku faingofua 'a e hangē ko e kupu (1) ke liliu kapau 'oku hopo sula ...

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Tokoni Palēmia: ... 'okapau 'oku hopo sula ke liliu 'o Fakamaau Lahi 'a e faka'iloá he koe'uhí 'oku tokotaha pe e Fakamaau Lahí. Ko e taimi ko ē 'e 'uluaki fili sula ai he taimi *arraignment* ne kei ma'u pe 'e ia 'ene totonu faka-Konisitūtoné pea ko e taimi ko ē te ne toe liliu ai 'e ia ia 'i he teuteu ke fai e hopó meí he fakamaau 'ata'atā ki he sulá. 'Eiki Sea 'oku kau ia 'i hono tolotoloi 'o e Fakamaau'angá ke 'oua 'e fai ha tu'utu'uni, tautautefito ki he ngaahi 'ahó ni 'Eiki Sea. Lahi e ngaahi hia he ngaahi 'ahó ni 'oku fakatokolahi fekau'aki ia mo e ngaahi faito'o koná.

Pea 'oku faka'amu ke taha 'enau talí 'i ha feitu'u 'e taha 'Eiki Sea, faingofua ange hono fakamaau'i aí 'i hano feliliuaki holo. Ka 'oku hangē ko 'eku lavé na'e 'osi fai pe 'a e 'e he Komiti Laó 'a e *consultation* pea ko e me'a ia na'e fale'i ko ē meí he 'Ateni Senialé ka e 'uma'ā e Talēkita 'o e Talatalaakí. 'Oku 'ikai uesia 'a e Konisitūtoné 'i he'ene tu'u ko ení, mālō 'Eiki Sea:

Māteni Tapueluelu: Sea fakamālo pe au ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala ko ē 'oku 'omai. Sea ka ko e mahino pe ki he motu'á ni 'oku 'i ai ngaahi founa fakatekinikale faka-Fakamaau'anga, 'o kau ai e taimi ko eni 'oku fai ai e fili sulá.

'Eiki Sea ka ko e totonu ko ē 'oku 'omai 'e he Konsitūtoné 'oku 'ikai totonu ke hanga 'e ha founa fakatekinikale ia 'o fa'u ke ne hanga 'o fakafaingata'a'ia'i. 'Oku totonu ke hā 'oku hanga 'e he founa ngāué 'o e Fakamaau'angá 'o *accommodate* 'a e fo'i totonu ko iá. Pea 'oku lahi 'a e fehu'i ko iá Sea, ko hono 'uhingá ko e ha'u kehekehe 'a e 1(a) mo e 1(b). Faingamālie 'e taha ke fakafoki 'ene filí kae 'ikai ke faingamālie e taha ke fakafoki mo liliu 'ene filí. Faingamālie 'a e tokotaha ke liliu meí he fakamaau mo e sulá, fakamaau 'ata'atā kae 'ikai ke faingamālie e tokotaha ke liliu meí he fakamaau 'ata'atā 'o fakamaau sula.

Ko e me'a ia tokanga ki ai Sea he 'e lava pe 'a e founa ngāué ia 'o liliu ke ne hanga 'o fakafaingofua'i e ngaahi totonu 'oku foaki 'e he Konisitūtoné, taha ia Sea. Ko e uá, ko e palakalafi fakamuimui ko eni he 1(b) 'okú ne fakahoko mai ai kapau 'oku 'i ai ha kaungā faka'iloa 'oku 'i ai e hia pea fili ha tokotaha ke sula. Kuopau ke kaungā sula kātoa e toengá,

‘ikai ke toe lava ha taha ia ‘o fili ke fakamaau ‘ata’atā. ‘A ia ko e ‘elito ia e fo’i palakalafi ko ē Sea.

Ko e hanga ia ‘e he palakalafi ko iá ‘o fakamahino mai ‘a e tumutumu pea hiliō e totonu ko ē ke fakamaau sulá. ‘Okú ne hanga ‘e ia ‘o loka’i ha toe taha ke toe fili Fakamaau ‘ata’atā pe. Ko hono ‘uhingá ko e totonú ke fili fakamaau sula, ka ko e taimi tatau pe Sea ‘oku fī foki, he ‘okú ne hanga ‘e ia ‘o to’o ‘a e totonu ‘a e ni’ihi kehe kau faka’iloa kehe pe meí he filí. He ‘oku ‘omai ‘a e totonu ia ‘i he kupu 99 ke fili. Ke fili e kau faka’iloá pe ‘e sula pe ‘e Fakamaau ‘ata’atā pe. Ka ko ē ‘oku ‘omai ‘e he palakalafi 2 ko ē ‘o e 1(b) ko ‘ene fili pe ha kaungā hia ia ke sula, ‘alu kātoa ai pe ‘o sula. Tuku kehe kapau ‘e kau he fili kotoa ke ō ‘o fakamaau.

Fokotu’u ná’a ‘oku lelei ‘omai ha fale’i tau’atāina fekau’aki mo e ngaahi totonu fakakonsitūtone

‘A ia ko e me’a pe ‘oku mau tokanga ki ai Seá ko hono to’o ‘a e totonu ‘oku ‘omai ‘i he kupu 99 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá ‘a ē ‘oku talamai ke ‘oua ‘e tamate’i ‘o ta’engata ke fili e kau faka’iloá ki he founga ‘e fakamaau’i’aki kinautolú Sea. Pea ko u tuku atu pe ki he Hou’eiki Pule’angá he ko u tokanga Sea ná’a fai ha hopo heni ‘amui pea foki mai kiatautolu ná’e ‘osi ‘ohake pe ia heni. Pea ‘oku mo’oni pe ko u faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he ‘Ateni Senialé mo e founga ngāue ‘a e Pule’angá mā’opo’opo mai ia ‘oku kakato. Ka ‘oku ou tokanga Sea ko hono ‘uhingá ko e Fakahinohino Lao foki ia ‘a e Pule’angá. ‘Oku pau pe ko e lao eni ia ‘a e Pule’angá pea ‘oku pau pe ke natula pehē ia ná’a lelei ke tau kumi ki ha fale’i tau’atāina Sea. Ná’e ‘i ai pe me’a pehé ni he kuohilí. Ke fakapapau’i pe ko e lao ‘oku ‘oatu meí he Fale Alea ‘o Tongá kuo ‘osi hono ngaahi tuliki kotoa hono siofi Sea ke fakapapau’i tautefito ‘i he ‘ene tautonu ki ha ngaahi totonu faka-konsitūtone ‘e Sea.

Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu’a ke u tokoni atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: ... me’a mai

Eiki Palēmia: Sea ko e hange ko ē

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 12 Ha’apai

Eiki Palēmia: ‘Oku ai e fatongia ‘o e ‘Ateni Seniale ‘oku ‘asi pe he Konisitūtone, ka ‘oku ou tui ia ko e me’a fa’iteliha pe Sea ia e Fale Alea pe te ne toe *seek* ‘e ia ha ‘ane fale’i. Kae tuku pe mu’a ke ‘oatu ‘a e tali ko eni he ko e fehu’i mahu’inga ia ná’e ‘ohake ‘e Tongatapu 4 ‘a e tali ko ē ná’e ‘omai. Pa fekau’aki mo e tokanga makehe ko eni.

‘Oku ‘asi ia ‘oku ‘ikai uesia ‘a e fakatonutonú ‘a e totonu ‘a e faka’iloa ke fakamaau’i ia ‘i he Kupu 11 ‘o e Konisitūtone pea mo e totonu ‘a e faka’iloa ke fakamaau’i ia ‘e ha kau sula ‘i he malumalu ‘o e Kupu 99 ‘o e Konisitūtoné hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga. ‘A ia ‘i he Kupu 99 ia ko e totonu ‘a e tokotaha ko ē tau pehē ‘oku fakamaau’i ke fakamaau’i mo e sula, ko ‘ene fo’i, ko ‘ene totonu ia.

‘Oku ‘ikai ke to’o ai ‘a e fakatonutonu ia ‘a e totonu ‘o e faka’iloa kuo malu’i ‘e he Konisitūtone hangē ko ‘eku lave ki ai ke fakamaau’i ‘e he kau sula ‘e he malumalu ‘o e Konisitūtone Kupu 99. Ka neongo ia ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ke totonu faka-Konisitūtone ia ke fakamaau’i ‘e he fakamaau lahi ‘ata’atā pe.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke ai ha totonu ia ‘oku *prescribe* mai pe ‘asi mai ‘oku pau ke fakamaau’i ‘i he fakamaau lahi ‘ata’atā pe. Ko e kongā pe ‘oku ‘omai ‘ene totonu ki ai ko e fakamaau’i mo e sula. Ko e tefito’i totonu faka-Konisitūtone ko ē e totonu ‘a e faka’iloā ke fakamaau’i ‘i he fakamaau lahi mo ha kau sula ‘i he malumalu ko ia ‘i he Kupu 99 ‘a ia ‘oku fakahoko mai ‘oku ‘ikai ke maumau ia.

‘O ‘ikai ke monuka ‘a e Kupu 99 makatu’unga ‘i he fakatonutonu kuo fokotu’u atu ‘i he palakalafi ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga pea ko e Lao Fakaangaanga fekau’aki mo e Kupu 14 ‘o fakatonutonu ‘a e Kupu 14 ki he me’a ko ena na’e fakahoko atu ko ē ki he fakatonutonu Sea mālō.

Tokanga Ha’apai 12 ki he Konisitutone mo e totonu ‘a e kakai

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Sea ki’i nounou pe me’a ‘oku ou fakahoha’a atu ai ‘Eiki Sea ‘oku ou loto ke mahino ‘aupito ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea he ‘oku mahu’inga ‘a e Konisitūtone pea mo e totonu ko ē ‘a e kakai. ‘I he ‘eku vakai ko ē ‘i he Kupu 99 ‘Eiki Sea ko e fo’i tau’atāina ‘oku ‘ikai ke u tukukehe ka toki fehu’i pe ki he Minisitā Lao.

Hangē ‘oku ou sio ki ai ‘Eiki Sea ‘ikai ke maumau’i ia ‘i he ‘oku ‘ikai ke maumau. Ko e me’a ‘e taha ‘Eiki Sea ki he me’a ‘a e Feitu’u na ko e lao kotoa pe kuo pau ke fou ia he kau *stakeholder* pau ke ‘alu ia ki he ‘Ateni Seniale ke sivi’i pe ‘oku fepaki ‘a e Konisitūtone mo ha lao. Ko ‘ene ha’u ko ē ‘i he Komiti Lao ko e me’a tatau.

Ko u nofo ‘o sio ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea ko e tau’atāina ko ē ‘a e tokotaha ko ē ‘oku hopó ke fili ki he sula mo e pea mo e fakamaau’anga fakamaau ‘ata’atā ‘oku kei tu’u ma’u pe. Ko e fo’i fetongi ‘o ‘ena talí lolotonga ko ē ‘oku ‘osi maau e fo’i *process* ko e fo’i kongā ia ko e ko ē ‘a ē ‘oku ou tui ‘oku tau pehē ‘oku to’o ai ko ē ‘ena tau’atāina.

Ki he motu’a ni ‘Eiki Sea kapau ‘e tomu’a fakapapau’i pe ‘oku *meet* ‘ena tau’atāina ‘i he ‘uluaki kamata’ ‘oku hao ai e Konisitūtone. Ko e taimi ko ē te na toki tu’u hake naua he lolotonga pe ‘a e hopo pe ko e ‘o fakafoki ko e ‘isiu kehe ia ‘Eiki Sea. Ko u tui ko e ‘isiu ia ‘oku ha’u ki ai e lao pea ko u tui ko e me’a ia na’e tui ai e ‘Ateni Seniale ‘oku ‘ikai ke fepaki.

Ko ia pe Sea ‘oku ou fakahoha’a ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e taimi ko ē na’e ‘omai ai e ngaahi pepa ki he Komiti Kaka ki he Komiti Lao kātaki na’e ai ‘a e siofi ia ‘oku kehe ia mei he me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e Pule’anga ‘oku ‘i he Sōsaieti Lao. ‘Oku ou mahu’inga ‘ia ‘i he ‘enau anga ‘enau sio he koe’uhi ‘oku ‘alu ia ‘i he tafa’aki ‘oku hā mahino mai ngalingali ko ē ‘oku maumau e Konisitūtone.

Pea te u ‘atu pe ‘enau anga ko ē ‘enau sio. Ko e ‘oku nau pehē ko e fili ko ē ki he ‘a ia ko e fili. ‘A ia ko e fili ke hopo sula ‘oku ‘ikai ko e totonu ke hopo sula mo’oni pe ia ‘oku ‘asi he

Konisitūtone ka ko 'enau fili ko e fili ki he hopo sula. Ka ko e me'a eni 'oku 'uhinga ko ē ki ai 'a e sōsaieti lao

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i kātaki pe Sea ko e hangē pe ko ē ko e tu'utu'uni 'a e Fale ko 'eku ki'i 'eke pe 'aku ki 'Eua 11 pe ko fē ko ā e tohi mei he *association* ko ē kau loea. Ko e 'uhingá pe ke fai ha sio ki ai ko e 'uhinga 'aena 'oku 'i he peesi fakamuimui ko e fika

Taniela Fusimālohi: Ko ena 'oku, 'oku 'oatu fakataha pe mo e lipooti ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... 'A e lipooti.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a eni 'oku 'asi ai ko ē 'oku 'ikai ke nau tui ki ai ko ia?

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea muimui pe he lipooti.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko u 'ilo 'e au e peesi fakamuimui na'a ku 'uhinga ki ai. Ka 'oku 'asi mai ai 'oku 'ikai ke nau tui 'oku nau pehē 'oku maumau'i e Konisitūtone?

Tui 'Eua 11 mahalo 'oku kei fiema'u ke fai ha talatalanoa'i 'a e Lao ko eni

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e me'a ko ē 'oku nau 'uhinga ko ia 'oku 'ikai ke totonu ke *compel* pe fakamālohi'i ha taha ia ke ne fai fai e fili 'oku 'ikai ke loto ia ki ai. 'A ia ko e 'uhinga ia 'o e Sōsaieti Lao. 'I he'ene tu'u pehē leva ko e anga e *view* ia 'a e Sōsaieti Lao ia 'oku ngalingali 'oku uesia e Konisitūtone ia ai. Pea ko e anga ko ē 'enau fokotu'u 'anautolu 'oku nau pehē. Na'a ko e me'a totonu ia ke tau 'uluaki monomono 'etautolu e Konisitūtone 'a e Kupu 99. 'Oku 'ikai ke to'o he 'oku tapui ia he Konisitūtone ka ko e monomono, he ko e me'a ko eni 'oku 'omai ko ē 'e he 'Ateni Seniale pea mo e Talēkita ko ē *Public Prosecution* 'oku na talanoa naua ia ki he fakamole mo e *consistency* 'o e hopo, pea 'oku mo'oni pe ia 'e lava ke tukuange fakalukufua e hopo ia kapau 'e tukuange he sula ia 'a e tokotaha ko ē 'oku hopo sula, 'e tukuange leva mo e faha'i ko ē 'oku 'ikai ke ...

'A ia 'oku fakatu'utāmaki he anga 'o e tu'u ko ē 'a e faka-Fakamaau'anga. Ka 'oku 'i 'olunga ai 'a e me'a ia ko ē 'oku talamai he Kupu 99, he ko e anga ko ē 'eku vakai 'a'aku ia ki ai, pea ko u tui na'e sio pe 'a e Konisitūtone ki he tau'atāina 'a e tokotaha Tonga ke ne fai e fili ko eni. Ka koe'uhī 'oku tau a'u mai tautolu ia he 'aho ni kuo fai e fakakulupu e me'a ia ko eni pea 'oku 'omai leva 'a e fo'i Kupu 99 ia ke 'ai 'o tesi ange pe 'oku tonu, pe 'oku ngāue pe 'ikai.

Ka ko e me'a ko eni 'oku 'omai ko ē 'e he Sōsaieti Lao 'oku matamata ke u tui ki ai, he koe'uhī kapau te tau tali eni 'oku nau talamai 'e ngalingali na'a fai ha fakatonutonu ia ai he kaha'u faka-Konisitūtone pe. Pe na'e faka-Konisitūtone pe he 'oku maumau'i 'e he fili ia ko eni 'a e tu'u 'a e Konisitūtone. Pea ko e me'a 'oku ou mahu'inga'ia ai ke 'ohake ia he 'oku mahino mai, mahino pe 'a e pehē ia 'e he 'Ateni Senialé pea mo e Talēkita ko ē faka'ilo hia ka 'i he'eku lau ko ē 'a e me'a ko ē na'a na 'omai 'oku 'ikai ke mālohi tatau 'ena talanoa 'anaua ki he me'a tatau pea mo e me'a ko eni 'oku talanoa mai ki ai 'a e Sōsaieti Lao 'ena pehē 'oku faka-Konisitūtone pe. Ka 'oku talamai 'e he Sōsaieti Lao ia 'oku 'ikai koe'uhī he 'oku fakamālohi'i 'a e tokotaha ia ke muimui ia he me'a ngalingali 'oku 'ikai ke loto ia ki ai.

Pea ko e 'uhinga pe 'eku hanga 'o 'ohake koe'uhī na'a ko e me'a 'oku totonu ke tau fai 'etautolu ke tau 'uluaki sio ki he Konisitūtone 'o hangē ko e me'a 'oku fokotu'u mai ke tau sio ange ki hono fakalea na'a 'oku 'i ai 'a e *solution* ai pe ko e tali ko eni ki he me'a ko eni na'a faifai kuo tau tali 'etautolu e lao ko eni 'oatu ia ki he Fakamaau'anga 'o fai 'i he 'uhinga ko ē 'oku 'omai kae ha'u ha 'aho ha hopo ia 'o talamai, pea talamai he Fakamaau 'io 'oku maumau e Konisitūtone ia 'i he tu'u faka-lao. 'Oku 'ikai ke tu'u tatau 'a e lao ia 'oku tali 'e he Fale Alea pea mo e Konisitūtone.

Ko e hā e me'a 'e hoko Sea 'oku ngalivale leva 'etau faifatongia ko e fa'u lao ki he me'a ko eni 'oku talanoa mai ki ai 'a e Sōsaieti Lao. Tau hanga 'o fa'u e lao ke 'oua 'e maumau ai e Konisitūtone. Pea ko u tui au ki he me'a 'oku nau fokotu'u mai fēfē ke tau 'uluaki sio tautolu ki he Konisitūtone mo e Kupu 99 mo ha toe kupu 'oku fekau'aki mo ia pea tau toki 'alu hifo ai na'a 'oku hanga 'e ha'atau monomono e Konisitūtone 'o fakatau'atāina'i leva 'etau hoha'a ko eni na'a maumau'i e fa'ahinga kupu ko eni 'oku 'omai ko eni 'a e lao 'o e fonua pe ko e Konisitūtone.

Sea Komiti Kakato: Ka ko e hā leva ho'o fokotu'u?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e anga pe 'eku fakakaukau pe ia na'a ko ha lao eni 'oku totonu ke toe hoko atu hano talanoa'i.

Sea Komiti Kakato: *Ok* 'oku mahino kia au ē.

Taniela Fusimālohi: Koe'uhī he na'e 'ikai ke ...ko e me'a ko ē na'e 'omai ko e Sōsaieti Lao pe na'e 'omai 'enau lau, te'eki ai ke hoko atu ha lau ia ki ha toe kupu kehe ke 'omai ko e 'Ateni Seniale pe pea mo e Talēkita 'o e Faka'ilohia pea mo e Sōsaieti Lao na'a nau ...na'e lea mai e tokotaha 'o mau *video call* 'o ne 'omai pea ne toe 'omai tohi 'enau hoha'a. 'A ia ko e sōsaieti eni ia kau loea ko eni 'oku nau tu'u he falehopo 'o fai 'a e hopo. Ko tautolu ia ko e fa'u lao 'o paasi. Ka ko u tokanga ko ē ki he'etau hā atu 'oku tau ta'etokanga pea 'ikai ke fai fakalelei hotau fatongia ko e fa'u lao pe 'e fēfē ke ki'i toloi kae toe fai ha sio fo'ou ki ai mo e sio lelei.

Sea Komiti Kakato: 'Osi mahino kiate au Fakafofonga ē. Ko e toe tu'o ua pe eni ho'o toe *repeat* pe me'a tatau.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea tuku pe kapau 'e me'a pe ki ai 'a 'Eua 11 'a e fo'i palakalafi fakamuimuitahā 'oku ne pehē mai ai na'a 'oku ai ha toe founa 'e taha 'oku fai'aki. 'Oku 'ikai ke ne pehē mai 'e ia 'oku hala faka-Konisitūtone. Ko e palakalafi fakamuimuitaha pe kapau te ke toki to'o hake Kalake ko e 'osi ena...

<003>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: Ko e 'osi ena?

..... (kovi e ongo)

'Eiki Palēmia: Kapau ko ia 'oku mau fehu'ia leva 'a e founa lelei taha heni 'oku 'ikai ke ne pehē mai 'e ia 'oku hala pē maumau'i e Konisitūtone. 'A ia ko 'enau *question* pē 'enautolu 'a e *approach* pē ko e me'a eni. He ko ē fo'i sētesi kimu'á 'oku pehē mai, mahako ēo e taumu'a ke monomono 'a e laó pea mo e ngaahi fehu'i ko eni fekau'aki mo e faka'uhinga ke toki veteki

ia 'e he Fakafofonga Laó, Fakamaau'anga kae 'uma'ā 'a e Fakamaau'anga Tangi. Kapau ko ia 'oku mau fehu'ia leva pē ko e founa lelei taha eni. 'A ia 'oku nau positive pē nautolu he *approach* 'oku 'ikai ke nau pehē 'enautolu ia 'oku ta'efaka-Konisitūtone. Ka ko e 'uhinga pē 'a'aku ia 'eku fakama'ala'ala ki ai he 'oku hangē 'oku toe sitepu atu 'a e Fakafofonga ia mei he me'a na'e tohi'i mai 'i he Fakafofonga lao ko eni. Ka ko 'eku 'eke pē au 'e Sea ko e hā leva 'a e fokotu'u ko e 'uhinga pē ke fai ha sio ki ai 'a e tafa'aki 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē, kapau 'e kātaki pē 'Eiki Palēmia kapau 'e lau atu 'a e 'uluaki palakalafi ko ena 'oku 'asi 'i 'olunga. 'Oku mau .. mahalo 'e au ko e palakalafi fika 3 fakamuimui. **'Oku mau mahamahalo ko e ola 'e ala hoko 'i he fuofua taimi 'e 'ohake ai 'a e kaveinga ni 'i he Fakamaau'angá hili hono kamata ngāue'aki 'a e lao ki he Fakamaau'anga Lahi. 'E 'eke'i 'a e tu'unga faka-Konisitūtoné** ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai Sea. Sea 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e ki'i fehu'i ko eni he 'oku pehē. Kapau ko mautolu ko e kaungā hia 'e toko 3 pea fili leva 'a e tokotaha ia ke hopo sula pea hanga leva 'e he lao ko eni 'o tu'utu'uni ke mau sula kātoa. Pea mau ō leva 'o sula pea 'eke mai kia au, na'a ke fili ke ke hopo sula, pea u pehē ange **'ikai**. Na'a ku fiema'u 'e au ke fakamaau 'atā na'e 'ikai ke u fai 'e au 'a e fo'i fili ko ia. Ko e tu'utu'uni ia, 'a ia 'oku fepaki ia mo e kupu 99 'i hono talamai. **Kapau te u fili ka na'e 'ikai ke u fili au ki ai.** Ko 'ene fepaki ia Sea mo e kupu 99 he 'oku *compel* 'e au 'eku fakamālohi'i au 'e he fakatonutonu ke u kaungā 'alu ai pē au mo e fili ia hoku kaungā faka'iloa 'o'oku.

'Oku ou hanga 'o fakahounga'i 'a e feinga ko eni ko ē ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi *discrepancies* he Fakamaau'anga Sea. 'Oku ou faka'aonga'i ha Pule'anga pē 'e tokanga ki ai. Ka 'oku ou tokanga pē Sea na'a 'alu 'etau tokanga 'o 'ova ki he tu'unga te tau fakama'opo'opo ha me'a ka 'oku maumau ai ha totonu faka-Konisitūtone. Ko e me'a pē 'oku mau tokanga ki ai Sea 'a eni 'oku hā mai 'i he tohi 'omai mei he kau loa. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4 'oku mau fakamahamahalo. Sea 'oku 'ikai ke tuhu'i tonu mai 'i he palakalafi ia ko eni 'oku hala pē 'oku tonu. 'E pehē..

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a pē eni ia na'e 'omai he lipooti ē 'i ai pē mahamahalo e ola e ala hoko 'i he fuofua taimi 'e 'ohake ai e kaveinga ko eni 'o kapau 'e hopo 'i he Fakamaau'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku poini 'aku ia 'e 'oatu ia Sea. Koe'uhi ko 'eku fanongo talanoa pē ko eni hono tālanga'i e lao ko eni Sea. Ka 'i ai ha hopo 'i ha *case* tatau pea fili 'a e kongā 'o e kau faka'iloa ke nau fakamaau sula pea fili e kongā ke nau fakamaau kehe Sea.

Sai, 'e tukuange ia 'i he faha'i 'e taha kae mo'ua ia 'i he faha'i 'e taha. Sea ko e *issue* ia 'a e *consistency* ko ē 'a e lava ke fakamaau'i 'a e hia tatau 'i he ongo sino kehekehe fai fakamaau. Ko e *issue* ia ko eni, 'e anga fēfē ke 'omai ke lava 'a e ongo sino ko eni, 'o sio tatau ki ha *case* pe 'e taha. Pea ko e me'a ia ko ē 'e lava ai pē ke *flexible* 'i loto 'a e tokotaha ko ē 'oku fakamaau'i ke lava ke ne fili kae lava ke tala tu'utu'uni tonu e Fakamaau'anga 'o Tonga. He kapau 'e fakahaofi 'i he hia tatau ha toko 1 pē toko 2 kae fakamo'ua'i 'i he Fakamaau'anga

kehe 'a e hia tatau mo e ha toko 1 mo ha toko 2 Sea, 'oku 'ikai ko e *discrepancies* kātaki Sea he ngāue'aki 'a e fo'i lea ko ia. Ko 'etau kumi eni 'etautolu ke fakamaau totonu. Sea, ko u ..

<004>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'a e totonu 'a e tangata mo e fefine. Pea kapau leva ko e Konisitūtone 'oku 'ikai ke ne 'omai e fakamaau totonu ko ia hangē ko e me'a ko eni 'oku feinga atu ki ai e Pule'anga. Pea 'oku 'i ai e me'a 'oku fehalaaki. Pea 'oku kau e fakatonutonu ia ko eni Sea ke lava ke tau sio ko e tala tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau'anga neongo ko 'ene ongo sino kehekehe ka kuo pau ke tatau ko e hā e me'a 'oku sio kehe ai 'a e Fakamaau'anga ko ē ki he fo'i hia tatau pea tala tu'utu'uni e Fakamaau ia ko ē 'oku kehe ia ki he fo'i hia tatau. Pea 'oku kau e ngaahi fakatonutonu ia ko eni Sea 'i he fakatonutonu tui 'a e motu'a ni ia 'oku tonu ke fakahoko pē 'oku kakato pē 'ikai ka 'oku tonu ke fakahoko. Sea ko u ki'i kole pē au ki he Sekelitali ke ne 'omai ange kupu'i lao ko eni 103.

Lord Nuku: Sea lolotonga hono kumi hake ko ē fo'i me'a ko ē Sea 'oku 'i ai e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai heni. 'I he Fakamaau'anga 'i he Konisitūtone ko e me'a ko u tokanga ki ai Sea ko e ko e mafai ko ē ko ē 'oku 'oange ko ē ki he fonua fakamaau'i he Fakamaau ko e kau eni 'a e fonua hono fakamaau'i ko ē hia 'a e Fakamaau'anga Sula. Kapau leva te tau hanga 'o fakata'e'anga'i e me'a ko eni Sea 'oku 'ikai kakato e 'uhinga ko ē 'a e me'a ko eni 'i he lao. Fakamaau'anga Fakamaau'anga, Fakamaau'anga Sula 'oku fili ia mei he kakai ko ē fonua. Ko e me'a ko ē ko u pehē hangē ko e fakamalanga ko eni 'oku 'omai ko ē he 'Eiki Minisitā ko e kakai eni ko ē 'a e Fakamaau'anga ko e Fakamaau'anga Fakamaau pea mo e Fakamaau'anga Sula ko e kau ia e kakai 'o e fonua 'i hono fakamaau'i ha hopo hia. Pea 'oku tau'atāina leva e hia ke ne fai e fili ka 'oku 'omai e 'a e fakatonutonu ko eni Sea 'oku ne hanga 'o fakanounou 'a e tau'atāina ko ia Sea ki he fakamaau'i fakalukufua ko eni 'o e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole atu au kau faka'osi mu'a au kae toki hoko atu 'ene malanga 'a'ana ia.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku fakatonutonu pē ki ai 'oku 'ikai ko ha'aku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pē sai pē Sea ko e 103 pē ia Sea ko u fie fie lave atu ki ai Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele, 103.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mahalo ko e ko e kau mo e kupu'i lao ko eni Sea 'i he Konisitūtone Sea he me'a 'oku tonu ke fai ki ai ha sio. 'E Sea 'oku 'ikai ke u fu'u loko anga fēfē 'a e kau mai 'a e kupu'i lao ko ē ki hono tālanga'i fakataha pea mo e pea mo e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki Sea he koe'uhí he 'oku 'i ai e ngaahi Fakamaau'anga kehekehe ki he hia tatau. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote tui kote Hou'eiki ē.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e kupu ia ia e Konisitūtone.

Sea Komiti Kakato: Tui e kote Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ‘i ai mo e kupu 103A ko e Tu’utu’uni ki ha maumau’i e Konisitūtone, ko e *remedy* pē. Ko e me’a ia nau ‘uhinga atu ki ai Sea ‘ikai ke toe lava ‘o ‘ai ha, *declaratory relief* 103A Sea. ‘A ia ko e ‘uhinga e motu’a ni Sea ko e ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e Konisitūtone fu’u mālohi meimei tautau kotoa ki ai e ‘ū lao ē kapau ‘e fepaki ...

Mateni Tapueluelu: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mo e Konisitūtone kuo pau pē ke tamate’i e lao ko ia he ‘oku laumālie Konisitūtone. Ka ‘oku mahino pē pea ‘oku ‘omai pē mo e fakahinohino ‘a e, ‘a e Pule’anga ‘i mui 5, 6 mo e 7 fekau’aki mo e Konisitūtone ‘oku fakamatala mai e Pule’anga ia mahino pē ki he motu’a ni Hou’eiki tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Fale Alea ki he taimi 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ia ‘e he ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana)

<005>